

A népszokások zöldágától a döntéshozók zöldasztaláig A magyar trikolor harmadik színe a 18-19. századi tárgyi kultúrában¹

BÁLIZS BEÁTA

Janus Pannonius Múzeum, Néprajzi Osztály
PTE TKI Néprajz – Kulturális Antropológus Tanszék
e-mail: balizs.beata@jpm.hu

Rezümé: Jelen tanulmány arra igyekszik rávilágítani, hogy a zöld szín a 18-19. század folyamán széles körben jelen volt: 1.) az (ünnepi alkalmak, tiszteletadások esztétikai élményét fokozó és/vagy az archaikus „zöld ág” összetett hagyományában gyökerező) élő növényi dekorációkban; 2.) a lakásbelső látványát meghatározó funkcionális eszközök jellemző színeként (cserépkályha) vagy 3.) bútorokon. Ezen felül 4.) egy közösségileg nagyra becsült edénytípus (céhkorsó, úrvacsorai kancsó stb.), illetve egy, a hivatalos döntések meghozásánál használt tárgy borítása (posztós tárgyaló/íróasztal) szintén zöld volt. A 19. század elejétől – bizonyos rangos eseményeken – a zöld ágak és a fehér ruhás hajadonok együttes látványa révén a fehér-zöld színpár is jelentőségre tett szert. A zöld ágak, a zöld kancsók, a „zöldasztalok” használata vélhetően mind abba az irányba hatott, hogy ez a szín összefonódjék az ünnepélyesség, az alkalmiság és a kivételesség esztétikai-szimbolikai értékeivel. Nem tartható tehát pusztán véletlennek, hogy a zöld (főleg 1848 után) széles körben elfogadott lett, mint magyar szín.

Kulcsszavak: tavaszi és lakodalmi szokások, ünnepi dekoráció, királylátogatás, fehér ruhás szüzek, cserépkályha, ládák, céhkancsó, posztóval vont bútor

From the green branch of folk customs to the green table of decision-makers - The green of the Hungarian tricolor in 18th-19th century material culture

Summary: This study tries to demonstrate that during the 18th and 19th centuries the color green was widely present as an element of (1) living plant decorations (rooted in the complex traditions of the archaic „green branch”, enhancing the aesthetic experience of special occasions, holidays and commemorations) 2) as a characteristic color of functional objects defining the interior of the homes (tiled stoves); 3.) on furniture; 4.) on a highly valued type of ceremonial vessel (guild jugs, communion jugs, etc.) and 5.) on an object used for official decision making (a meeting table/writing desk lined with green felt). From the early 19th century, at certain prestigious events white-color pair also have gained prominence through the association

¹ A kutatás PD 143034 azonosító számú OTKA 2022 pályázat keretében valósult meg az NKFIH támogatásával.

of green branches and girls in white. The use of green branches, green pitchers and ,green tables' probably all contributed to endow this color with the aesthetic-symbolic values of solemnity, occasionality and exceptionality. It is therefore no mere coincidence that, especially after 1848, green color became widely accepted as an element of Hungarian national symbols.

Keywords: *spring and wedding folk customs, festive decoration, royal visit, white clad maiden, tiled stove, wooden chest, guild jug, furniture lined with felt*

Bevezetés

A nemzeti színek történetét kutatva kérdésként merült fel, hogy a magyar trikolor kialakulása és széleskörű használata előtt mennyire volt jellemző e három szín külön-külön is a magyarok tárgyi kultúrájára. Korábbi tanulmányomban kimutattam, hogy a fehér már 1848 előtt meghatározó színe volt a hazai köznépi kultúrának, kétféle tisztaságú árnyalatában mind a házak kinézetét, mind az öltözködést alapvetően meghatározta.² Jelen dolgozat a nemzeti színek harmadik színének helyét igyekszik megtalálni azon magyarok életében, akik 18. és 19. század folyamán egyre színesebb falusi és városi környezetben éltek a mindennapjaikat. Elsősorban azon zöld tárgyak kerülnek a vizsgálat középpontjába, amelyet az írott források is gyakran említenek. Először a zöld ágak használatát vizsgálom, ezt követően a zöld kályhák és kerámiák kérdését tárgyalom, majd a zöld bútorokkal foglalkozom, végül egy közismert kifejezésünk (a „zöldasztal”) kialakulásának nyomába eredek. Bár fontos részét képezi jelen témának a korabeli zöld színű textilek és viseletek kérdése, mivel azonban ez önmagában is bonyolult és szerteágazó probléma, jelen esetben ezek tárgyalásától eltekintek.

„Zöld ágat vivén elől”

A fenti címet abból az 1727-es forrásból vettem, amely a pásztói bíróválasztást örökíti meg. A leírás szerint a közfelkiáltással új bírónak megválasztott személyt a tömeg zöld ágakkal a kezében kísérte a városházától az új bíró házáig, majd onnan a templomba az eskütételre, végül vissza a városházára, ahol két akó bort el

1. Kép:

Pünkösdi zöldágazás Maglódon (Pest vm.) 2023-ban, a szokás 2018 óta a Szellemi Kulturális Örökség Nemzeti Jegyzékén szerepel (a fotó a Maglódi Evangélikus Gyülekezet 2023. május 28-i nyilvános facebook bejegyzéséből való)

² BÁLIZS 2023.

fogyasztva áldomást ittak.³ Hogy a zöld ágat bevitték-e magukkal a templomba, arról nem emlékezik meg a forrás, bizonyos azonban, hogy ekkor még széles körben szokás volt pünkösdi ünnepére a templombelsők zöld ágakkal való díszítése. Bár az egyház később nem nézte feltétlenül jó szemmel ezt a szokást, a templomok zöldágazása több helyen egészen a 20. századig, sőt néhol még napjainkig is megmaradt⁴ (1. fotó), és nem csak a magyarok körében.⁵ A 18. században még a januári (Kalendae) köszöntő szokások kapcsán is lejegyzésre került, hogy ilyenkor egyesek pogány módon „házukat babérral és zöld falommbal díszítik.”⁶ A babér hazai idegenségéből kiindulva nem világos azonban, hogy a szerző valóban látott ilyet, vagy csak a korábbi egyházi forrásokat ismételte (az egyház ugyanis már 671 óta tilalmazta a babérág alkalmazását a házak újévi díszítésében⁷).

2. Kép:
A Pécs-Kertvárosi Református Egyház-
község gyülekezetében a virágvasárna-
pi istentisztelet előtt a gyerekek pálma-
ágakkal történő bevonulása 2024-ben
(saját fotó)

A 18. század folyamán a zöld ág tehát egyrészt ott volt a bíróválasztásokon, vagyis egy hivatalos alkalmon. Sőt a zöld ág olykor a legősibb jogi szimbólummal, a bírópálcával azonos megítélés alá esett, legalábbis a középkori Budán még az egyébként fehér színű bírói pálcát „zöld gally is helyettesíthette”,⁸ ill. „a székely székek bírái (főhadnagy, királybíró, területi bíró) megválasztásukkor lombos fát, vagy zöld ágat kaptak, mint a székely főtiszttség szokásos jelvényét.”⁹ A zöld gallyak, mint

³ SOÓS 1991, 38.

⁴ TÁTRAI 1997, 76.

⁵ A pulai németek (Veszprém vm.) Úrnapiján az oltár két oldalára egy-egy, a padok oldalára pedig tizenkét leveles gyertyánágot állítottak (S. Lackovits Emőke szíves szóbeli közlése).

⁶ Idézet: KARDOS 1957, 220. C. Péterffy: Sacra Concilia... Hungariae, Viennae Austriae (1742) munkájából közli.

⁷ TÓTH 2017, 100.

⁸ Idézet: BÓDINÉ BELIZNAI 2014, 130. A fehér és a zöld szín felcserélhetőségének érdekes egyházi párhuzama, hogy a virágvasárnapi zöld pálmalevelet a sajátosan nevelt fehérek váltották fel, miután a római egyházfők Palmarum ünnepén kizárólag az ezekből a Messiás tisztaságát jelképező fehér pálmalevelekből készült fonatokat szentelték meg, ld. RAPAICS 1929, 391.

⁹ Idézet: BÓDINÉ BELIZNAI 2014, 130.

azt a templomdíszítő és a kéregető jellegű évköszöntő hagyományok igazolják, részét képezték a korabeli emberek többféle vonatkozású ünneplésének. Az egyházi ünnepek kapcsán az úrnapi körmenet zöldágazása és virágdíszítése a legismertebb, ezen kívül említésre érdemesek a konfirmáción, mint vallásos avatórítuson a zöld ágból készített templomi díszítések,¹⁰ vagy napjainkban a pálmaágakat tartó gyerekek virágvasárnapi templomba vonulása egyes közösségekben (2 fotó). De szakirodalmi adatok szólnak az andocsi búcsún a zöld ágak révén szentelt vízzel meghintett bér mátkozókról,¹¹ Karancshegyi kápolnában megrendezett olyan Mária temetésekről, ahol Mária szobrának koporsóját díszítették élő zölddel.¹² Sőt a búcsúünnepekhez is hozzátartozott az archaikus zöld ág. Például a soproni Szent Mihály-templom búcsúnapián, Mihály főangyal megjelenésének májusi ünnepén már a középkortól kimutatható a zöldágas díszítés.¹³ Vác kapcsán azt is tudjuk, hogy a 19. század elején a helyiek Hétkápolnába tartó szeptemberi búcsújárásánál a kegyhely mellett felhalmozott zöld ágakért a szekeresek feleltek, akiknek ezért fizetség is járt.¹⁴ De mire is szolgáltak az utóbbi zöld ágak? Csupán díszítésre? Vagy ezekből vittek haza a hívek, vagyis ezekből lettek a néprajzi szakirodalomból jól ismert búcsúágak/búcsúbotok? Nem tudjuk biztosan. Maguknak a búcsúágaknak a tudományos értelmezése sem egyértelmű, pl. a radnai ág kapcsán Bálint Sándor a kegyhely szentségét magukba záró növényeknek szentelmény jellegét hangsúlyozta. Ezt alátámasztja, hogy az egyházi terek szentségét közvetítő növények ilyen jellegű alkalmazása még a protestánsoktól sem állt távol. (A veszprémi Szentgálon a reformátusok villámcsapás elleni védelmül vittek haza az úrnapi sátrak zöld ágaiból, virágaiból.¹⁵) Barna Gábor szerint ugyanakkor a búcsúágak használata és jelentése nem függetleníthető „a tavaszi zöldág népszokásokbeli” jellemzőitől sem.¹⁶

Az európai népek szokásaiban megjelenő zöldellő tavaszi ágak eredetével és jelentésével sok kutató foglalkozott már. A zöld ágakhoz kapcsolódó szokások főként a tavaszhoz, naptárilag a húsvét és pünkösd közé eső időszakhoz kötődnek,¹⁷ épp a természet feléledése miatt ezt az időszakot „zöldfarsangnak” nevezik, az ilyenkor tartott vásárokat pedig „zöldvásárnak.”¹⁸ Az ekkor gyakorolt zöld ágakat felhasználó vegyes és tájilag kissé különböző szokások jó összefoglalását nyújtja Keszeg Vilmos tanulmánya,¹⁹ a pünkösd-i szokásokat Tátrai Zsuzsanna és Lukács László írta le részletesen,²⁰ ezért itt most csupán arra utalok, hogy az általános nézet szerint ezeknek a hazánkban a 15. századtól adatolható szokásoknak a hátterében a természet tavaszi újjászületésével, illetve a termékenységgel kapcsolatos szimbolika rejlik.

Hogy mennyire nehéz kibogozni a zöld ágak sokszínű hagyományának gyökereit, csak egyetlenegy példával illusztrálom. Bálint Sándor kutatásai szerint a rad

¹⁰ KESZEG 2007, 157.

¹¹ BÁLINT–BARNA 1994, 216. Vö. a szenteltvízbe mártott élő zöld temetésen való használatához ld. GELENCSÉR 1991, 603.

¹² BÁLINT–BARNA 1994, 203.

¹³ N. n. 2007, 900.

¹⁴ SCHRAM 1969, 636.

¹⁵ S. Lackovits Emőke szíves szóbeli közlése.

¹⁶ BÁLINT–BARNA 1994, 231.

¹⁷ Tátrai Zsuzsanna (2006, 469) szerint „a zöldágazás kitüntetett időpontjai voltak: Szent György napja, József napja, húsvét, pünkösd, valamint Úrnapja.”

¹⁸ Sztrinkó István (1965, 96) kutatásaiból tudjuk, hogy az Alföld egy részén „bizonyosan a tavaszi, a határ kiszőlésének idejére eső, május eleji vásárt jelentette” nem pedig illegális árukereskedelmet, ahogyan azt sokan – Móricz Zsigmond Rózsa Sándor regénye alapján – tévesen gondolják.

¹⁹ KESZEG 2007.

²⁰ TÁTRAI 2006.; LUKÁCS 2017.

nai búcsúból hazainduló lányok szüzességük okán nem törhettek és nem vihettek haza zöld ágat, hazaérve viszont mirtuszkoszorús mennyasszonynak öltöztették őket.²¹ Érdekes, hogy éppen a szüzeknek tiltották a zöld gallyak letérését, hiszen a zöld ág a katolikus szimbolika szerint az ártatlanságot és a szüzességet jelképezi.²² Mint ismeretes, a vallásos irodalomban és énekekben Máriát legtöbbször rózsaként írják le, vagy olykor egyszerűen – különféle pozitív jelzővel illetett – virágnak nevezik.²³ Ha viszont nem virágként, akkor főleg a minket foglalkoztató zöld ággal azonosítják, Pázmány Péter latin nyelvű himnuszában pl. „*tavaszi rügyek viruló zöld ágának*” mondja Szűz Máriát.²⁴ Hasonló magyarázata volt Kékkúton (Zala vm.) a 15. századi gyökerű,²⁵ iskolai hagyományokhoz kötődő karácsony előtt sütött ostyák egyik változatának. A diákok ostyahordása alkalmával előadott vers értelmében a tiszta fehér színű ostya utalt Mária tisztaságára, a fehér alapon zöld ágat mintázó „*Jelenti Mária méhe tisztaságát, Áron vesszejének kivirágzását.*”²⁶ Utóbbi bibliai képet, Áron főpapi kiválasztottságát mennyei jelként kinyilvánítva kizöldellő élettelen bot csodáját hasonlatként vagy az „Áron kivirágzó vesszejéből született Mária” szimbólumban egyaránt vonatkoztatták Máriára, vagy a protestáns hagyományokban Jézusra.²⁷ Maga a csoda azonban az apokrif irodalom szerint nem Áronnal, hanem Józseffel esett meg, és a kivirágzás helyett a botból az ártatlanságot jelképező galamb reppent fel, csak később társult ehhez a kizöldellés motívuma. Sőt létezik olyan magyarázat, melybe mind József, mind Mária bekerül: a meghatározott napon vízbe tett és karácsonyra így kiviragoztatott ág (Katalin ág és társai) kizöldülése egy szlovák népi értelmezés szerint „*azt jelzi, hogy Szent József feleségül veszi Szűz Máriát.*”²⁸ Szempontunkból mindez azért érdekes, mert a fent elemzett összefüggések is arra mutatnak, hogy az európai kultúrában a zöld ág jelentősége mai szemmel nézve elképzelhetetlenül nagy volt. A kutatások alig győzik nyomon követni a téma szerteágazásait, miután ennek az archaikus szimbólumnak a használatában és jelentésében az évszázadok során sokszorosan összefonódtak egymással kereszténység előtti (mindenekelőtt ókori római,²⁹) keresztény és laikus hagyományok.

Felmerülhet ugyanakkor a kérdés: minden esetben jelképként kell-e tekintenünk a zöld növények használatára? Bíróválasztáskor, keresztény ünnepeken (búcsú, virágvasárnap,³⁰ pünkösöd, konfirmálás stb.) és jeles napokon alkalmazott zöld ágak esetében: az állatok első kihajtásakor az ősztokelésükre használt vagy az istállókra tűzött zöld ág, a határkerülés és a zöldágjárás, a Jánoska eresztés kellékét képező lombos gallyak, az esővarázsló zöldbe öltöztetésnél „*ruhaként*” használt növények, a májusfa, a termőfa, a Katalin és Borbála ág, a karácsonyfa stb.) minden bizonynyal igen. Az azonban már más kérdés, hogy a zöld ágakat használó emberek, vagy a tudomány tisztában van-e ezek eredeti értelmével, és az évszázadok során rájuk rakódott jelentésekkel.

Bár furcsának tűnhet, hogy a néprajztudomány egységként kezeli a több méteres, gyakran vastag törzsű fákat a vékony kis hajtásokkal, amikor egyszerűen „zöld ág-

²¹ BÁLINT 1958, 343.; BÁLINT–BARNA 1994, 306.

²² BÁLINT 1977, 26. Vö. BARTHA 2004, 931.

²³ LENGYEL 2005, 172.

²⁴ Közli: TÓTH 2001, 22.

²⁵ PERGER 1996, 136–137.

²⁶ Idézet: BÁLINT 1989, 78.

²⁷ KÜLLÖS 2012, 148–149.

²⁸ Idézet: LISZKA 2016, 32.

²⁹ TÓTH 2017, 75.

³⁰ A virágvasárnapi szentelt barka is beleillik az élő zöld ághoz fűződő hagyományokba. Köszönöm S. Lackovits Emőkének, hogy felhívta erre a figyelmet.

hoz” kapcsolódó szokáshagyományként utal használatukra, nem is beszélve mondjuk olyan szokásokról, amelyeknek zöld levél nélküli vesszők a főszereplői, így például az aprószenteki korbácsolás. Utóbbi szokásban ugyanakkor valószínűleg nem véletlenül a fák közül tavasszal legkorábban rügyező és levelet hozó fűzfa szerepel, másrészt a vessző frissen vágott volta az, ami a nép szemében hatásossá tette az egészségvarázslásban: „*Firis, firis, egészséges, Keléses ne legyen, Háta ne fájjon, Hasa ne fájjon, Feje ne fájjon*” mondták például vesszőzés közben az Őrségben.³¹ Ugyanígy nem száraz, hanem élő vesszőket használtak a Balaton-felvidéki németek a karácsonyi Christkindspiel alkalmával és a bakonyi szlovákok a – locsolkodás helyett gyakorolt – húsvéti sibálásnál.³²

Hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy bár már a korábbi korokban élt emberek is tisztában voltak azzal, hogy más a fa/növény és más annak egy ága, szemükben ezek mégsem különültek el élesen egymástól. (Összetartozásukat erősíti, hogy a mágiikus gondolkodás szerint rész-egész viszonyban is állnak/állhatnak egymással.) Egyneműségük képzetét valószínűleg elősegítette az ág és fa közötti átmenetként értékelhető bokrok/cserjék³³ létezése, amelyek egyszerre gondolhatók el a földből kinövő vesszőknek, illetve rövid törzsből elágazó fáknak is. Még a tudományos nyelvezet is csak lassan formálta ki a maga kategóriáit a fás szárú növények és azok részeinek osztályozására. Lippai János híres Posoni Kertjében (1667) az ágak külön neveire például még úgy hivatkozik, mint „fattyú ág”, „aszú ág”, „friss ág” és „zöld ág.” Majd a 19. század végén Bíró Pál volt az, aki megkülönböztette egymástól – a botanikában máig érvényes kategóriát jelentő hajtást, vesszőt, gallyat és ágat,³⁴ természetesen teljesen külön kezelve ezeket magától a fától/növénytől, amelynek ezek a részei képez(het)ik. A zöld ág képe tehát, azt a mainál archaikusabb felfogást tükrözi, amelyben a kategorikus elkülönítés alapja még csupán az, hogy az adott ág/fa lombos-e vagy sem, szemben azzal, hogy az adott növény fa-e, bokor-e, fűféle-e stb. vagy annak csupán egy ága (hajtása, vesszője, gallya). Ebben a keretrendszerben a növény „zöld”/friss volta számított döntőnek, a mögötte lévő növény, annak faként vagy ágként történő besorolása mellékes, a „zöld ág” szimbolikájában akár fel is cserélhető egymással. Beszédes példáját nyújtják ennek a kiszáradás képét eltérően megidéző lírai sorok. A 18. századi költőnő versében ez áll: „*Kedves szele fűjdogált az én vitorlámnak, De szerencse elhagyván kormányát gályámnak, Habját rám árasztá, zöld ágam szárasztá.*”³⁵

Egy a 20. században élt paraszttasszony önéletírásának költői mottója (és részben címe) viszont: „*Kiszáradt az én örömem zöld fája, Hetvenöt év fészket rakott reája*” (Győri Klára: *Kiszáradt az én örömem zöld fája*, 1975).

³¹ RADÓ 1943, 257.

³² S. Lackovits Emőke szíves szóbeli közlése.

³³ A kettő között csak a botanika tesz különbséget, a köznyelv nem, ezért utalok ezekre itt együtt.

³⁴ JESZENSZKY 1982, 79.

³⁵ Idézet: S. SARDI 2008, 550.

„Zöld ágokkal fel-ékesített”

A hazai kutatások tekintete eddig jobbra elsiklott azon kapcsolat felett, ami a történelem folyamán a zöldágak népi és nemesi hagyományai között álltak fenn. Eddig főként a korábbi századokra visszatekintve is csak a paraszti zöldágazás nyomait kutatták, a 19. század vonatkozásában Verebélyi Kincső a májusfa szerepét vizsgálva viszont már felfigyelt arra, hogy „*az 1850-es évektől fát állítottak középületek előtt tereken, útkeresztesződéseknel, pap, tanító, bíró, jegyző háza előtt, továbbá hősök szobra, országzászló, vendéglő, kocsmá előtt, munkaadó birtokos és vállalkozó háza előtt.*”³⁶ Létező gyakorlat volt a főúri ünnepi „zöldágazás” is legkésőbb a 17. századtól. Az általam talált források arra mutatnak, mintha ebben az időben a leveles ágakat, lombos fákat egyszerűen esztétikai okokból, pusztán díszítésként használták volna. Egy krónika például megemlékezik arról, hogy amikor 1626-ban Bethlen Gábor kassai lakodalma után második hitvesével Erdélybe érkezett, a „*városokat rendre járja vele, mindenütt az utcákat zöld fákkal és ágakkal ékesítvén ő felségének elejében.*”³⁷ Többet megtudhatunk az írott forrásokból az élő zölddel történő dekorálás mikéntjéről a 18. század elejéről: 1718-ben Károlyi Sándor gróf ugyanis a nagykárolyi Szentháromság kápolna felépítése után úgy rendelkezett, hogy minden titulus ünnepen „*a vártul és a városi templomtól fogva egész a Szentháromság kápolnájáig az utak megtisztittassanak*” az út két oldalára pedig földbe vert kivágott lombos fák kerüljenek, hogy a környékről odarendelt híveket méltóképpen fogadhassák.³⁸ Ezeket az utakat szegélyező faágakat egy 19. századi megfogalmazás szerint „*tisztelet- és üdvözlét jelül*” szúrták a földbe.³⁹

Míg a 18. század első diadalíve, a II. Rákóczi tiszteletére 1705-ben Gyulafehérváron emelt efemer – vagyis művészien kialakított ideiglenes⁴⁰ – diadalkapu kapcsán még nem szólnak a források zöld ágakról (magán a kapun felül csupán az útra terített veres posztóról értesülünk),⁴¹ addig a 18. század végéről már pusztán zöld ágakból készített diadalívek, boltívek felállításáról is vannak adatok. Amikor 1791-ben Teleky Sándor saját főispáni beiktatására érkezik Nagyváradra, „*a’ Zsidóság, szépen készült, és zöld ágakkal, ’s szokott ékességeikkel [ötvöstárgyakkal] fel tizfázott boltozat*” felállításával tiszteleg előtte.⁴² A diadalívek történetében „*a valódi zöld lombozatot*” és a szőnyeget a 16. század elején váltották fel az „*architektonikus kialakítású*” formák.⁴³ Kutatásaim szerint ezekkel párhuzamosan a 18. század végétől olyan fából ácsolt, dominánsan zöld lombokból díszített diadalíveket is elkezdtek felállítani, melyek a köépitményeket utánzó – papírból, gipszből és deszkából épített⁴⁴ – architektonikus kapuk formáját követték. Így a lombokkal körbevett kapukat akár ezek (újra) leegyszerűsödött utánzataiként, vagy még inkább a kultikus „zöldágazással” összefonódott változatokként is értelmezhetjük. Az élő zöldből szerkesztett diadalívek mindenesetre olyannyira kedveltek lettek, hogy az előkelők

³⁶ Idézet: VEREBÉLYI 2005, 42.

³⁷ Idézet: Tatrosi György krónikájából, közli: BINDER 2000, 57.

³⁸ Közli: BALINT 1977, 411.

³⁹ *Jelenkor*, 1845. május 25. 249.

⁴⁰ GÉCZY 2016, 212.

⁴¹ VARGA 1976, 694.

⁴² Idézet: *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. 5. kötet, 101. Vö. 1801-ben Tatán az Eszterházy Ferenc számára szintén a zsidók által felállított élő zölddel ékesített „triumfusi” kapu tetején még egy piramis is állt, ld. BORBÉLY 2005, 96.

⁴³ TÓTH 2003, 284.

⁴⁴ GÉCZY 2016, 213.

3. Kép:
Fáy István főispán esküvője alkalmából a templom előtt felállított diadalív Kurtakeszin (Marcelháza része, ma: Szlovákia, Marcelová) 1904-ben (Fortepan: 55358, adományozó: Magyar Bálint)

fogadására, a személyükhöz fűződő ünnepi alkalmakra még a 20. század elején is készítettek ilyeneket (3. fotó).

Zöld gallyakból való építmények ugyanakkor nem csupán a kiváltságosok tiszteletere készültek, egy 1798-as váci perszéki irat szerint a gáli vásár idején a Buki kocsmá udvarán lévő alkalmi sátort is zöld ágakkal „ernyőzték”.⁴⁵ A zöld ágakból utóbbi esetben talán valóságos lombsátrat készítettek, vagy egy fából ácsolt nyitott fészertetejére kerültek leveles gallyak, a 19. századból ugyanis több forrásból is igazolható, hogy bizonyos ünnepekre, egyházi és politikai alkalmakra mindkét módon készülhettek alkalmi építmények. Ideiglenes menedékként már a 17. században használtak egymásra borított ágakat,⁴⁶ a gondosan összeállított lombsátrakat azonban még sokáig alkalmazták. Ilyenek készültek például a kezdetleges turisztikai ipar kiszolgálására is. A korabeli szerényen felszerelt fürdőhelyeken, köztük a később európai hírűvé váló Herkulesfürdőről (Bánság, ma Románia Băile Herculane) ismert, hogy az ideérkező kevésbé tehető vendégek még 1830 körül is csupán egyszerű lombsátrokban és deszkakunyhókban szálltak meg.⁴⁷

A következőkben a 19. század első feléből sorolok adatokat az élő zölddel történő dekorálásra: 1808-ban Esztergomban a helyi főispán beiktatásán zöld ágakkal ékesítették az utcákat,⁴⁸ az uralkodó 1817-es kolozsvári látogatásakor az utat hosszan a helyi polgárság majd a diákok sora szegélyezte, akik „zöld ágakat tartván” kezükben várták a magas rangú személyeket.⁴⁹ Az uralkodó Nagyenyedre érkezésének napján „hajnalban zöld fúvel, és mezei virágokkal meghintettek a városnak fő útszái, 's fris ágakkal kirakattak.”⁵⁰ Baranyai érintettsége okán utalunk arra az esetre is, ami-

⁴⁵ SCHRAM 1969, 654.

⁴⁶ Ld. pl. SZABÓ T. 1993, 920.

⁴⁷ VAJKAI 1955, 92.

⁴⁸ Hazai és Külföldi Tudósítások, 1808. Kis Asszony havának 24. napján 121.

⁴⁹ Magyar Kurir, 1817. szeptember 12. 175.

⁵⁰ Hazai 's Külföldi Tudósítások, 1817. Mind-Szent Hava 18-ik napján 250.

4. Kép:

A Ludovika Akadémia ünnepe a Millennium alkalmával (1896 júniusában) Ferenc József tiszteletére Budapesten, az Orczy-kertben, a király lombfűzrel díszített emelvényen áll (Fortepan / BFL. XV.19.d.1.09.14 jelzetű fotó részlete)

kor 1818-ban Szász-Tescheni Albert herceg dél-baranyai birtokán, a bellyei uradalomba tartózkodott, és egy alkalommal a szomszédos nagybirtokra is ellátogatott, Dárdán Esterházy János egy kronosztikonnal ellátott „zöld ágokból, és virágokból készült” diadalívvel fogadta őt.⁵¹ 1825-ben Aradon egy főispánna „avatás” alkalmával a tekintetes nagyurak „a’ Vármegye udvarán készült zöld ágakkal és virágokkal ékesített, ’s deszkákkal fődött színben” tartottak gyűlést.⁵² Ugyanebben az évben a korona Pozsonyba szállításáról szóló tudósítások szűkszavúan „öröm lövésekről” és „zöld ág sorokról” szólnak.⁵³ Egy évvel később a nagyenyedi kollégium alapkövetésénél viszont „zöld ágakkal koszorúzott sátorról”, illetve emellett zöld ágakkal díszített emelvényről is értesülünk.⁵⁴ Egy 1837-es forrás szerint vándorszínészek zöld gallyakkal díszített kocsiszínben tartottak előadást, ugyanebből az évből egy korai néprajzi leírásban bükk- vagy tölgyágakból készített „színről” értesülünk, ahol nyári vasárnapokon „köznépi” fiatalok „táncmulatságot” szoktak rendezni.⁵⁶ Utóbbi adat azért külön figyelemreméltó, mert a zöld gallyaknak nem jeles napi, hanem praktikus célra történő paraszti használatát örökíti meg.

A 19. század második felének tömérdek adata közül csak néhányat említek. Az 1872-es szegedi királylátogatás alkalmából a felvonulás útvonalán az utcák két oldalán kis zászlókat tartó faoszlopok között lombos gallyakkal körbefont „egész

⁵¹ Hazai 's Külföldi Tudósítások, 1818. Sz. Iván-Hava 13-ik napján 371.

⁵² Hazai 's Külföldi Tudósítások, 1825. Szent Jakab Hava 2-ik napján 4.

⁵³ Hazai 's Külföldi Tudósítások, 1825. Mind-Szent Hava 15-dik napján 241.

⁵⁴ Magyar Kurír, 1826. október 17. 247.

⁵⁵ Regélő, 1837. szeptember 3. 567.

⁵⁶ DRNOI/SZKY 1837, 183. Hasonló, de városi példa: Tudományos Gyűjtemény 1836. 3. kötet, 105.

fenyőszálak” álltak „tetejükben messze ellátzó nagy nemzeti lobogókkal”, ezen kívül zöld ágakkal díszített páholyokat is felállítottak a kíváncsi tömeg számára⁵⁷ (vö. később a milleneumi ünnepek részeként az Orczy kertben Ferenc József számára épített díszemelővel: 4. fotó). Említhető még egy – művészettörténeti szakirodalomból vett – érdekes eset: a Nagybányán alkotó festőművészek először 1897-ben rendeztek kiállítást azért, hogy megmutassák a városnak a nyári képteremést. A csupán egy napig látogatható tárlatot abban az „*ünnepi alkalomra zöld gallyakkal földísztett festőszínen*” tartották, amelyet egyébként műteremként használtak.⁵⁸ A fenti példákban, amelyeket még hosszan sorolhatnánk, az élő gallyak nem tekinthetők egyértelműen mágikus-kultikus tárgynak, ahogyan a nemesi-polgári bálók díszítésére alkalmazott zöld ágak sem. Mikszáth Kálmán 1853-ban született feleségének, Mauks Ilonkának visszaemlékezésében saját leánykoráról írva szülei köznevesi kúriájában rendezett bálók kapcsán említi, hogy ezekre a névnapokon, nemzeti eseményeken és a farsangi időszakban tartott cigányzenés mulatságokra virágokkal és zöld lombokkal díszítették a szobákat és az udvart.⁵⁹

Korán megtaláljuk a zöld ágakat díszítő funkcióban az egyszerű népnél is. Egy a parasztokról szóló mű 18. századi verses magyar fordításában, amelyet a fordító saját és mások korabeli tapasztalataival is kiegészített,⁶⁰ szó esik egy korabeli falusi lakodalomról. Eszerint a lagzisok egy része víg énekítés közepette „*zöld-ágokkal tzihrált szekerekkel Virág koszorúkkal ékesült ökrekkkel*” járja az utcákat.⁶¹ Ezt az eredetében vélhetően szimbolikus-mágikus használatot részben a korabeli nemesi zöldágas dekorálás párhuzamaként is értékelhetjük, csakúgy mint a későbbi lakodalmi szokásokban a kelengyét szállító szekér és az azt vontató lovak zöldágazását.⁶² Főként dekorativitásuk okán jelenhettek meg a zöld lombokkal ékesített járművek (pl. lovaskocsi tetején „*félkörívben meghajlított zöld ágakból*” sátor) a 20. században Darányi Ignác által népszerűsített szüreti mulatságok – felelevenített vagy „kitalált” hagyományának – részét képező felvonulásokon is.⁶³ A parasztság az erre vonatkozó néprajzi kutatások szerint a lakodalmas házat (annak kapuját) szintén zöld ágakkal és lombokkal díszítette⁶⁴ (5. fotó).

A falusi esküvőn megjelenő növények közül kiemelkedik ugyanakkor a rozmaring, miután azt hangsúlyosan szimbólumként és részben mágikus céllal használták az emberélet fordulójánál (többnyire a lakodalmakon, de sokhelyütt a temetések alkalmával is). Sőt ez a 17. században még elsősorban fűszerként és orvosságként népszerű növény a paraszti ünnepeken talán épp az általa háttérbe szorított, nála archaikusabb zöld ág szerepét vette át.⁶⁵ Sok példa említhető esküvői használatára a menyasszonyi koszorútól,⁶⁶ a rozmaringgal díszített kalaptól,⁶⁷ a „násznagyos roz-

⁵⁷ *Szegedi Híradó*, 1872, május 12. o. n. Hogy mennyi intézkedést valósított meg egy város ebben az időben, hogy méltóképpen fogadhassa az uralkodót, azt Kecskeméttel kapcsolatban Péterné Fehér Mária elemzte, ld. *PÉTERNÉ FEHÉR* 2015.

⁵⁸ Idézet: *MURÁDIN-SZÜCS* 1996, 168.

⁵⁹ *PRAZNOVSZKY* 2005, 197.

⁶⁰ Az 1779-ben kiadott mű címe: „Vanner Jakabnak... Paraszti Majorja melyet Magyarra fordított. Versebbe foglalt; sokakat ki-hagyott, többeket hozzá-adott; a’ mellyeket, vagy maga tapasztalt, vagy könyvekből olvasott, vagy mások tapasztalásából hallott: Miháلتz István...”

⁶¹ Közli: *MIHÁLTZNÉ* 1982, 92.

⁶² *FERENCZI* 1984, 651. A pünkösdi szokások között is megjelenhetett a lovaskocsik zöldágazása, ld. *LUKÁCS* 2017, 151.

⁶³ Idézet: *S. LACKOVITS* 2000, 218.

⁶⁴ Ld. ehhez a zöldággal díszített dohánypajta lakodalmi helyszíneként való alkalmazásának erdélyi példáját itt: *RADOVÁN* 1984, 29. A lakodalmi vacsoraasztalok élő zölddel díszítéséhez ld. *UJVÁRY* 2002, 643.

⁶⁵ *KORKES* 2004. Vö. „Noé galambja zöld ágat hozott, Én pedig a zöld ág helyett aranyos rozmaringot hozok”, közli: *BÓDI* 1996, 52.

5. Kép:

Lakodalmas ház díszítése Egyházaskozáron, Baranya megyében, 1965, (Mándoki László fotója, JPM Fotótár 11221)

maringon⁶⁸ át a „rozmaringos” nevű lakodalmi fogásig.⁶⁹ A vőfélybotot, mint lakodalmi jelvényt már a 19. században is zöld növényekkel ékesítették, e kontextusban az észak-magyarországi források a puszpáng és télizöld mellett leginkább az aranyozott rozmaringra utalnak.⁷⁰ Ujváry szerint „Baranyában az esküvő alkalmával a menyasszony és a vőlegény ruhájára tűzték.”⁷¹ Saját tapasztalataim szerint a Kőrös-Drávaszög falvaiban az 1980-as években ha az ifjú pár már nem is, a vendégek még mindig kaptak rozmaring kitűzőt. A mohácsi magyarok és sokacok lakodalmában szereplő termőágot („egész kenyérbe tűzött három-ágba nyúló” faágot)⁷² is olykor rozmaringgal, pontosabban rozmaringgal tűzdelt almával⁷³ díszítették. Pusztán praktikus okokból alkalmazott gallyak is szerepet kaphattak azonban a paraszti lakodalmakon. Néhol ezekkel kerítették el a szabadtéri tűzhelyet, ahol a lagzis ételek készültek,⁷⁴ illetve sokhelyütt ilyenekből építettek sátrat a vendégeknek. Petőháza példáján a 20. század második felében ilyen célra már olyan „levélszínek” készültek, amelyeket az éjszakai világításhoz árammal is felszereltek.⁷⁵

Nem pusztán dekorációként értelmezhetők viszont az új ház építések során használt, a májusfákhoz hasonlóan feldíszített zöld gallyak. Általában a falak felhúzója után a ház jobb sarkába, ráadásul legtöbbször a tisztaszoba későbbi szentszarka fölé

⁶⁶ Vámos Gabriella (2015, 374) szerint a 19. század közepéig „a rozmaring nem hiányozhatott a menyasszonyi koszorúkról, amelyre úgy tekintettek, mint a lélek tisztaságának szimbólumára.” Más kutatók szerint viszont a hűséget jelképezi. Ld. JÁKI 2001, 27. Vö. a budaörsi német menyasszony mirtuszkoszorús fejét végig rozmaringákkal takarták, ld. ezt fotóval itt: SZ. TÓTH 2004, 73.

⁶⁷ TISOVSZKY 1992, 192.

⁶⁸ SILLING 2015, 103.

⁶⁹ UJVÁRY 1980, 393.

⁷⁰ TÓTH 2015, 72.

⁷¹ Idézet: UJVÁRY 1980, 402.

⁷² Idézet: VÁRADY 1896, 148.

⁷³ DANKÓ 2001, 35. Az almába tűzött rozmaring lakodalmi használata sok vidéken előfordult.

⁷⁴ SZENDREY 1937, 199. Nem feltétlenül dekorációs céllal, inkább a tűzvédelem miatt készülhetett ilyen kerítés ld. DÖMÖTŐR 1958, 289.

⁷⁵ IKVAINE 1994, 477–478.

tűztek ki egy tájanként változóan megnevezett zöld ágat.⁷⁶ A kőművesek, miután a ház felépülését szinte kivétel nélkül áldomás követte, gyakran áldomásfának neveztek.⁷⁷ Tápén, ahol a házak kölcsönmunka segítségével épültek, erre az alkalomra még disznót is öltek.⁷⁸ A 20. században már erre az ágra, amely télen egyszerűen egy fenyőág volt,⁷⁹ gyakran nemzeti szín szalagokat is kötöttek.⁸⁰ Bár nem tudjuk pontosan az okát annak, hogy eredetileg miért kerültek rá a zöld ágak az újonnan épült házfalakra (néhol már az alapra, vagy az elsőként felhúzott falra), az viszont biztos, hogy a háztulajdonos egyszeri és megismételhetetlen – ünnepi – pillanatként élte meg saját házának építését. Ezt a 20. század második felében már munkáshagyományként nagyra értékelt szokást egyébként a 19. században a jobbára még a házukat maguk építő parasztok mellett a – különböző társadalmi rétegek számára dolgozó – kőművesek is gyakorolták.⁸¹ Hogy mennyire fontos hagyománya lehetett ez még a 20. század elején is, az is jól mutatja, hogy a Tolnai Világlexikona (4. kötet) külön szócikkben tárgyalja „*Bokréta-ünnep (falegyen-, vagy zöldág-ünnep)*” néven.

Természetesen a díszítésre használt leveles gallyak és a mágikus, gyógyítási vagy szimbolikus céllal alkalmazott zöld ágak a szokásgyakorlatban össze is fonódhattak egymással, éppen ezért talán nem is szükséges minden esetben elkülöníteni ezeket egymástól. Annak hátterében, hogy a zöld ág történetileg-kulturálisan fontossá vált, természetesen nem a növény zöld színe áll, hanem a szintén a „zöld” szóval kifejezett élő volta. A „zöld” színnév ugyanakkor a természettel való konnotációja okán más kontextusokban is feltűnt, például természethez kötődő női hiedelemalakok – a vadleányokként, erdei lányokként is ismert – „zöld lányok” elnevezésben.⁸² Esetünkben viszont nem az ágak/gallyak/fák természetéhez kötődése fontos, hanem vízzel és étellel teltségük az, amely ezeket a régi korok embereinek szemében esztétikai és szimbolikai szempontból is kívánatosá tette. A zöld ág ellentéte a száraz, régiesen – mint láttuk, Lippainál, de a népköltészetben is – az „aszú ág.”⁸³ A zöldellő, termékeny ággal szemben álló száraz ág pedig a halál, a szomorúság kifejezője.⁸⁴ (Erre utalnak a száraz kórohoz kötődő népi hagyományok is.)⁸⁵ Az élő zöldek frissen vágott, élő voltukkal tökéletesen megmagyarázható, miért váltak sokféleképpen felhasznált jelképpé, sőt kultikus tárggyá. Viszont ezek jellegzetes zöld színe, a növények kiterjedt és kitüntetett használata által szintén sajátos, magának a zöld ágak a jelentéseihez hasonlatos szimbolikával telítődhetett. Általános hit, hogy a zöld szín a természet tavaszról-tavasra történő megújulása, kizöldülése miatt vált a remény és a halhatatlanság színévé. Tudományos szempontból a zöldnek a remény fogalommal való társításával azonban könnyen bizonytalan talajra tévedhetünk. A vizsgált források alapján csak annyi bizonyítható, hogy a leveles ágak, a lombok az ünnepiség, a kivételesség értékét és esztétikai többletét birtokolták, hipotézisem szerint ugyanakkor valamelyest a növények zöld színére is átragadtak ezek a tulajdonságok, főleg miután az élő zöldet tartósan – végig a 18. és 19. század folyamán – még a magasabb társadalmi körökben is egész

⁷⁶ BEREZNAI 1987, 336.

⁷⁷ BEREZNAI 1999, 125.

⁷⁸ Ifj. LELE 2001, 178.

⁷⁹ LAJOS 1979, 31.

⁸⁰ BEREZNAI 1999, 153.

⁸¹ A pápai színház építése kapcsán itt találunk erre egy példát: *Műszaki Hetilap*, 1881. július 17. 142. sz.

⁸² ZENTAI 1975, 228. Vö. ezt egy másik hazai hiedelemalak, a „fehérasszony” elnevezésével, ld. Pócs 1992, 594. Utóbbinak számos más népnél megvan a megfelelője: *dames blanches*, *säilige Frauen*, *white lady*, ld. HAMMER 2007, 19.

⁸³ Ld. DOMOKOS 1979, 1376.

⁸⁴ ÚJVÁRI 1997, 24.

⁸⁵ TÁTRAI 1991, 630.

Európában dekorálási céllal (is) hasznosították. Kiterjedt alkalmazásuknak nyilvánvalóan ahhoz is köze lehetett, hogy a növények mindig kéznél voltak, amikor valamilyen helyszínt vagy tárgyat (legyen az egy utca, vagy akár egy gép⁸⁶) kellett valamilyen fényes alkalomhoz külsőleg méltóvá tenni. Tavasztól kora őszig még választék is kínálkozott, téli alkalmakra pedig – jobb híján – maradtak az örökzöldek.⁸⁷ Utóbiaknak azonban talán pontosan amiatt, hogy ezek egész évben zöldek maradnak, a korábbi idők vonatkozásában nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk. Erre mutathat az a hazai cigányoktól a 19. században lejegyzett eredetmonda is, amely arra ad magyarázatot, hogy miért zöldrenek állandóan a fenyők, és a cigányok miért tisztelik az örökzöld növényeket.⁸⁸

„Egészen fehérbe öltözött koszorús szüzek”

Az ünnep kontextusában sokszor kapcsolódik össze a zölddel a fehér szín is, és nem csak a házak tisztaságát sugalló falszín vonatkozásában (ahogyan ezt már korábbi cikkemben megállapítottam.⁸⁹) Bár az is igaz, hogy például az 1839-es győri királyfogadás előtt rendelkezés írta elő, hogy erre az ünnepi alkalomra „házok kifehérittessenek, és zöld ágokkal kiékesíttessenek.”⁹⁰ Az élő növényeknek színes textilekkel vegyes alkalmazása legkorábban az állam életében nagy jelentőségű ünnepségeken (pl. királykoronázáskor) fordulhatott elő,⁹¹ valószínűleg ez adhatta a mintát ahhoz is, hogy a 18. században sok esetben még önmagában is díszítő értékkel bíró élő zöldet a köznép is egyre inkább színes virágokkal, szalagokkal, kendőkkel stb. igyekezzen felcifrázni, ezáltal még szebbé, ünnepélyesebbé tenni. Verebélyi Kincső utóbbiak alkalmazásának értelmét abban látja, hogy a lombos ágak vagy fák „köszöntő, díszítő, tisztelgő, kijelölő, kifejező funkciói még erőteljesebbé válnak, ha kendők, szalagok, virágok díszítik” azokat.⁹²

Az általam ismert legkorábbi adat a már feldíszített zöld ágakra egy Esztergom közeli kis település tiszteletadásáról szól: a Csaba nevű község lakói 1800-ban az ott éppen átutazóban lévő nádor tiszteletére „fehér pántlikával ékesített zöld ágakat tartva” álltak sorfalat.⁹³ Nem tartom véletlennek, hogy épp a fehér szín kerül elő ebben a kontextusban, hiszen egy évvel később újra a fehér és a zöld jelenik meg egy másik magas rangú személy ünneplésén. Pápán a nagyhatalmú Eszterházy Ferenc pápai fogadásának részeként egyforma zöldszegéses fehérruhát, zöld kalapot viselő, a tudósító szerint kertészlányoknak öltözött virágkosaras hajadonok táncuk közben „karikába vették” a grófot, majd egyikük fehér-zöld bokrétával ajándékozta meg őt. A tudósítás írója szerint azért épp ebből a két színből készült a bokréta, mivel a „fejér” a virtus, a zöld pedig a halhatatlanság „színelője.”⁹⁴ A „virtus” szó itt

⁸⁶ A zöld ágakkal díszített cséplőgép csanádpalotai (Csongrád-Csanád vm.) példáját ld: BALOGH 1996, 14.

⁸⁷ Ld. erre példaként az újonnan épült nagyváradi (ma Oradea, Románia) városházának egy téli bála történése (erdélyi havasokból hozott) fenyőágas díszítését: Nemzeti Ujság, 1840. Martius 18. 91.

⁸⁸ V. s. 1887, 712.

⁸⁹ Ld. BALIZS 2023.

⁹⁰ Közli: SZÁVAY 1896, 185.

⁹¹ Pl. az 1655-ös pozsonyi koronázás díszkútjáról készített ábrázoláson lombfűzér díszítést látunk, ld. Családi Kör, 1993. június 17. 14.

⁹² Idézet: VEREBÉLYI 2005, 44.

⁹³ Magyar Hirmondó, 1800, Böjtelő Havának (Februáriusnak) 11-ik napján 199.

⁹⁴ Magyar Hirmondó, 1801, Sz. Mihály Havának (Szeptembernek) 24-dik napján 415.

minden bizonnyal „dicséretre, követésre méltó erény, érdem, jellembeli kiválóság” jelentésben szerepel.⁹⁵

Nem ezzel a szimbolikával, de mindenképpen részben az ünnepiséget, tisztelgést hangsúlyozandó öltözhettek a lányok fehérbe olyan alkalmakkor, amelyekre sok esetben friss ágakat is törtek. Így például olykor az őszi betakarításhoz kapcsolódó mulatságok részeként, vagy bizonyos – a sajtóban gyakrabban megörökített – közösségi: városi, állami, egyházi ünnepségeken. A 19. század elején a budai szüret végeztével megkezdődött a tiszta fehérbe öltözött lányok felvonulása, mellettük „a’ Puttonyosok ketten, vagy négyen viszik a’ Szedő Koszorút, (Leser Kranz) melly szőlő fürtökből téli zöldből, és virágokból szokott köttetni.”⁹⁶ Egy néhány évvel későbbi forrás írója szerint a szőlőágakból font koszorút („Lesekranz”) felváltva cipelő férfiak is fehérben voltak, de bársonykalapjuk zöld volt, és ugyanúgy piros szalagok díszítették a viseletüket, ahogyan a lányokét.⁹⁷ A férfiak kosztümjén a nemzeti színek használata – már ha ez tudatos volt – a szokás polgárosult jellegére mutat, hiszen a reformkorban szinte csupán a városokra korlátozódott a trikolórhasználat.⁹⁸

Korábbi példa, és nincs köze utóbbi agrárjellegű hagyományokhoz annak a – későbbi szóval élve majálisnak nevezhető – szabadban tartott ünnepségnek („solemnitás”), amelyre 1766 májusában Pozsony mellett került sor. Cseklész (ma Bernolákovo, Szlovákia) Dunával körülfogott, erdővel borított szigetén fasorokat („allékat”) állítottak, lombsátrakból vásári bódékat („kalmársátrakat”) rögtönöztek, amelyekben „indiai, japán, tiroli és más egyéb ruhákba öltöztetett” kereskedők árulták portékáikat. Egyforma piros ruhában öltöztetett cigányok kísérték azt a táncos műsort, amelyben a legmagasabb rangú vendégek tiszteletére harminckét fiatal parasztleány és leány vett részt. Ehhez a fiúkat mindenféle (török, japán, indiai) maskararuhákba, a lányokat viszont „tiszta fehérbe, oláh leány-formán rövid fehér szoknyákba” öltöztették.⁹⁹ Itt a fehér szín tehát még csak mellékesen, a parasztok színezetlen ruháit utánozva jelent meg. A Szent Korona vándorútján azonban már a fehérruhás lányok jutottak főszerephez. Esztergomban „a drága Kints” érkezését ugyanis két sorban állított fehér „Szűzek” várták, kezükben égő gyertyával, hajjukban rózsaszín pántlikával. Ezen a februári alkalmon az élő növények színe helyett az érsek egyforma uniformisba öltöztetett katonái képviselték az ünnepi zöld színt.¹⁰⁰ Nagyenyeden a már említett uralkodólatogatás idején a magas rangú vendégek számára kijelölt szállás mellett „fejéroltözetű leánykák virágokat hintegetve tisztelkedtek.”¹⁰¹ Egy temesvári adat ugyanakkor azt sejteti, hogy nem mindenhol ragaszkodtak ahhoz, hogy az ünnepségeken kizárólag csak a lányok legyenek fehérben, ott ugyanis „fejérbe öltözött” lányok és fiúk együtt vonultak fel a várba tartó „zöld öltözetű Polgárság” előtt.¹⁰² Természetesen az egyházi ünnepeken

⁹⁵ Idézet: *KISS* 2012, 464.

⁹⁶ Idézet: *Hazai Tudósítások*, 1807. Mind Szent havának 24. napján 277.

⁹⁷ *BRIGHT* 2019, 248–249.

⁹⁸ *BONA* 2003, 16.

⁹⁹ Közli: *BERECZ* 2016, 169.

¹⁰⁰ *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1790. Mártziusnak 5-dik Napján 309.

¹⁰¹ Idézet: *Hazai 's Külföldi Tudósítások*, 1817. Mind-Szent Hava 18-ik napján 250. Vö. harminc évvel később a virágokkal behintett ösvényt, és a „fejér öltözékű hajadonok tartotta zöld íveket” mint egy ünnepi fogadtatás részeit ld. *Nemzeti Ujság*, 1847. október 8. 637.

¹⁰² *Magyar Kurir*, 1816. November' 15- dik napján 294.

sem volt ritka a fehér ruhás hajadonok látványa, kutatásaim szerint ez a katolikus és a protestáns ünnepeket egyaránt jellemezhetette.¹⁰³ Újra egy baranyai példa: Girk György megyéspüspök 1859 májusában a máriakéeméni és mohácsi kerületben járt, ahol „*ünnepi öltözetű előlovagok [lovasok], az utczákon kitűzött zöld gallyak, fehér öltönyű koszorús leánykák, és a népnek az utczákon föllállított önkényes sorokban, az összes harangok*” megkondításával fogadták őt.¹⁰⁴ Nem csak keresztény, hanem zsidó lányok is ölthettek magukra fehér ruhát, igaz róluk nem egy zsinagógai ünnepség, hanem a szokásos diadalíves politikai tiszteletadás kapcsán jegyzik le ugyanezt.¹⁰⁵

A korabeli keresztény szellemiségű magyarázat értelmében, mint ahogyan azt a fejen viselt szűzkoszorú alkalmazása is sugallja, a szüzesség nagyrabecsülése indokolja a fehérbe öltözést, egy kápolnaszentelésről szóló hírközlés írója szerint ugyanis a zöld ágak között vonuló körmenet „*közepén haladó egészen fehérbe öltözött koszorús szűzek az ártatlanságnak megbecsülhetetlen kincsére emlékezteték a nagy sokaságot.*”¹⁰⁶ A lányok koszorúi talán szintén zöld növényekből készül-

6. Kép:

Ferenc József látogatása Pécsen 1901 szeptemberében, a Széchenyi téren „Bizalmam az ősi erényben!” feliratú diadalív, a díszmenet útvonalának bal oldalán fehér ruhás lányok (A JPM Helytört. Gyűjt. 232. számú fotójának részlete)

¹⁰³ Egy Szatmár városhoz kötődő katolikus példa olvasható itt: *SZIRMAI SZIRMAI* 1809, 195. Egy a reformáció emlékére tartott 1817-es zilahi megemlékezéshez ld. *Magyar Kurir*, 1818, Februarius' 17-dikén 113. Egy bártfai evangélikus ünnepség kapcsán ld. *Társalkodó*, 1839. november 2. 349.

¹⁰⁴ Idézet: *Vigília*, 1859. június 18. 398.

¹⁰⁵ *Magyar Kurir*, 1832. október 16. 251. Itt arról írnak, hogy gróf Zichy István tiszteletére a veszprémi „zsidóság által állított győzelmű kapunál 24 fehérbe öltözött zsidó leány” nyújtott át verseket az ünnepeltnek.

¹⁰⁶ Idézet: „Süttő, sept. 21-én” című cikk: *Regilio*, 1856. október 4. 223.

hettek, erre következtethetünk például abból, hogy egy Pozsonyban tartott főúri esküvő után Büdszentmihályon (ma Tiszavasvári része, Szabolcs-Szatmár-Bereg vm.) a Dessewffy kastélyban 20 fehérbe öltözött szűz „zöld koszorúkkal és piros rózsákkal” ékesítve várta a frissen összeadott házaspárt.¹⁰⁷ Hogy utóbbi lányokon megjelenő színek szándékosan adták-e ki a magyar színeket, nem tudjuk biztosan. Ebben az időben azonban már a nemzeti színek is megjelenhettek hasonló esetekben. Ferenc József koronázásán a királyi pár által az erkélyről szemlélt felvonulást több mint száz fehér ruhás „szebbnél szebb hajadon és kis leányka” vezette fel, egy részük ruháját kék, másokét pedig „nemzeti színű váll-szalag” egészítette ki.¹⁰⁸ Ferenc Józseffel kapcsolatban említhető egy jóval későbbi baranyai példa is. Bár a korabeli sajtó az uralkodó 1901-es pécsi látogatása kapcsán csupán a városháza lombdiszeiről, drapériáiról és az Irgalmasok utcájának ablakaiba kihelyezett „zöld tölgyfa lomdászról” emlékezett meg,¹⁰⁹ az eseményről készült fotón jól kivehető a fehér ruhás kislányok is (6. fotó).

Angliában királyi ünnepeken már a 18. században is elvárták a lányoktól a fehér szín jelképes felöltését.¹¹⁰ A Veszta szüzekig visszavezethető tiszta fehér ruhák használata¹¹¹ összefügghet azzal, hogy a gézszerűen szőtt, vékony fehérített indiai eredetű pamutkelmék az 1760-as évektől kezdődően egyre inkább divatosá váltak Angliában, ahol a királyi udvartól a középosztályig nem csak a fiatal, de még az ötven év alatti divatos hölgyek is felvették azokat.¹¹² Az angliai divat hatására kezdte el hordani ezt a könnyű és kényelmes fehér viseletet Marie Antoinette is. Az őt lenge fehér muszlinruhában ábrázoló 1783-ban festett portré először még botrányt okozott, később azonban Franciaországban is divatba jöttek a vékony pamutszövetek. Bizonyított, hogy a felvilágosodás eszméi, köztük a „természetes egyszerűség” rousseau-i jelszava is hozzájárult ahhoz, hogy Marie Antoinette a parasztok ruháihoz hasonló fehér ruhákat kezdett viselni, amikor a királyi udvartól elvonulva „pásztorlányként” – pontosabban: egyszerű parasztleányokhoz hasonlóan festetlen öltözetben – élte hétköznapjait.¹¹³ Érdekes, hogy később, amikor 1793-ban Marie Antoinette-t kivégezték, élete utolsó órájában megtagadták tőle mind a papi jelenlétet, mind a gyászruhát, és az általa divatba hozott fehér ruhában vezették a hóhér elé.¹¹⁴ (Majd 1814-ben a lefejezett királynő lánya, Mária Terézia Sarolta tiszteletére maguk a franciák is több ízben felöltötték a Bourbon címerben szintén meglévő fehér színt.¹¹⁵)

Bár a korabeli divatlapok és feljegyzések szinte határtalannak mutatják a nők fehér ruhaszínhez való vonzódását (ekkor válik ez a szín a menyasszonyi ruhák színévé is¹¹⁶), ez a kép azonban némileg félrevezető. Utóbbi források jobbára a fehér ruhában megtestesülő tisztasághoz, időtlenséghez, mint ideálhoz való ragaszkodást dokumentálják. A múzeumi gyűjtemények megerősítik ugyan a fehér pamutruhák 1795 körül felfutó divatját, de sok színes ruha is fennmaradt ugyanebből az időből,

¹⁰⁷ *Eger Hetilap*, 1869. október 28. 341.

¹⁰⁸ Idézet: *Nefelejts*, 1867. június 16. 293.

¹⁰⁹ *Pécsi Figyelő*, 1901. szeptember 19. 1.

¹¹⁰ *NAVICKAS* 2010, 556.

¹¹¹ Uo.

¹¹² *MISKIN* 2015, 8.

¹¹³ *BOURHIS* 1989, X.

¹¹⁴ *NAGEL* 2017, 181.

¹¹⁵ Uo. 308, 310.

¹¹⁶ *PROBERT* 1984, 7. Ugyanakkor a hazánkban még a 19. század második feléből is utalnak arra adatok, hogy nem volt mindig teljesen fehér az előkelő hölgyek esküvői ruhája, pl. fehér és zöld virágfűzérrel díszített fehér-selyem ruháról írnak itt: *HERNÁDY* 2010, 632.

illetve a korabeli leltárak és egyházközségi feljegyzések szintén jelentősnek mutatják a színes öltözetdarabok használatát.¹¹⁷ Ennek ellenére a fehér muszlin pozitív megítélése és a női erényekkel való összefonódása olyannyira erősnek és tartósnak bizonyult, hogy az ezekből varrt ruha a 19. századi viktoriánus regényekben a fiatal, hajadon nők kötelező, tisztaságukat jelképező viseleteként jelenik meg.¹¹⁸ Miután 1789 után elterjedt az a hír, hogy a francia nők trikolorral díszített, ógörög stílusú fehér ruhában vették ki a részüket a forradalmi eseményekből, Angliában is használni kezdték hasonló célokból a fehér színt, vagyis politikai üzenetként ők is elkezdtek egységesen fehér ruhákat magukra öltetni. A reformerek rendezvényein az erkölcsi és politikai korrupciótól való mentességet sugallni igyekvő fehér ruhás nők azonban bármennyire is próbálták bizonyítani tisztaságukat, óhatatlanul magukra vonták a férfiak rosszallását.¹¹⁹

Abban, hogy hazánkban szintén a fehér öltözet vált a politikai tiszteletadás, illetve a közösségi ünnepek egyik kellékévé, az iménti és más külföldi példák¹²⁰ mellett szerepet játszhatott az is, hogy a fehér színből lehetett legkönnyebben egy teljes öltözet ruhát kiállítani, hiszen ekkor még a köznép körében ez volt a legáltalánosabban viselt felső-, majd később már inkább csupán alsóruha szín.¹²¹ Ráadásul – ahogy Marie Antoinette hatására a francia előkelők egy része – úgy nálunk is részben a köznépi-paraszti ruhákat utánozva kezdték használni a fehér ruhákat, hiszen – mint már utaltam rá – „*oláh leány-formán*” viseltek fehéret a táncosok Pozsonyban, illetve fehér „*kertész egyforma-ruhában*” lévő hajadonok köszöntötték Esterházy Ferencet Pápán. A korabeli megnyilatkozások szerint ugyanakkor a dekorativitás szempontjából az akkori szemlélőben az ünnepi pompát az növelte jelentősen, ha egyforma külsővel jelentek meg azonos nemű vagy korú csoportok (vagy egyforma foglalkozásúak, hiszen szó esett pirosba öltöztetett cigányzenészekről, zöld uniformisba öltöztetett katonákról is). Ezt pedig nyilvánvalóan legkönnyebben azzal tudták elérni, ha fiatal gyermekeket öltöztettek fehérbe, szemben mondjuk azzal, hogy a fiatalasszonyoktól kérték volna, hogy mindannyian öltözzenek egyformán zöldbe. De kisebb nehézségek árán és költségkímélőbben tudtak ruhákat varratni fehérből, mint az 1770-től nemesi-polgári körökben szintén divattá váló halványrózsaszínből és világoskékből,¹²² vagy épp a Szűz Mária színeként számontartott égszínkékből is.

Ugyanabban az időben azonban, amikor az ünnepi processziókra fehérbe öltöztetett lányok fejét gyakran még szűzkoszorú is ékesítette, illetve az alkalmi tiszteletadások fehér ruhás lányainak hajába, vállára (vagy akár derekára) szalagot is kötöttek,¹²³ a politikai választásokra összesereglett férfiak süvegére sok esetben egyszerűen csupán zöld ágak kerültek. Ünnepi esemény tiszteletére történt ez 1792-ben egy Grassalkovich birtokhoz tartozó pusztán,¹²⁴ egy gömöri tisztújításon,¹²⁵ vagy éppen azon az Aradon tartott megemlékezésen, melyen a gyász okán

¹¹⁷ SIEGFRIED 2015, 84–85.

¹¹⁸ MISKIN 2015, 23.

¹¹⁹ NAVICKAS 2010, 556–557., 565.

¹²⁰ 1807-ben a *Tudósítások* c. lap (1807. Szent Mihály havának 9. napján 172) szerint a zöld ágakkal díszes utcákon áthaladó „Franciaia Császárnak” fehér öltözetű lányok udvaroltak. Egy másik példát itt találunk: *Hazai Tudósítások*, 1814. Kis Aszszony Hava 3-dik napján 76.

¹²¹ Vö. BALIZS 2023.

¹²² Ld. BALIZS 2020, 214.

¹²³ A fehér ruha kiegészítői változatosak voltak, ld. pl. Esterházy Pál herceg ünneplését: *Honművész*, 1834. augusztus 10. 508.

¹²⁴ A *Magyar Kurir* (1792. május 15. 662.) értesülései szerint azon „zsiross fekete” ruhájú gulyások tűztek zöld ágat süvegükre, akik 1792-ben kilovagoltak a Mezőhegyes felé tartó nádor elé.

fegyvertelen katonák „*ünnepies zöld ágakkal ékesített csákókban*” vettek részt.¹²⁶ Más esetekben viszont, főleg tisztújításkor vagy követválasztáskor a zöld ág kifejezhette az egyik jelölt támogatását a másikkal szemben.¹²⁷ A zöld mellett a fehér szín is megjelenhetett a süvegeken hasonló jelzőszerepben, hiszen például a nádor tiszteletére 1845-ben felállított kun és jász bandériumok tagjainak süvegeire részben megkülönböztetésül kerülhetett egyrészt a zöld ág, másrészt a fehér kócsagtoll.¹²⁸ (Az osztrák hadseregben viszont Ferenc József augusztusi 18-ai születésnapján került a katonák csákójára a zöld „*lombdész*.”¹²⁹) Győrben a különböző egyenruhát viselő két polgárőrcsapat esetében a „*fehér kolcsag*” tollal szemben viszont nem a zöld ág, hanem az annál tartósabb és költségesebb zöld toll áll, igaz, utóbbi a vadászokból álló sereg csákóját díszítette.¹³⁰ A természet szolgáltatja a zöld ágak gyakorisága ebben a kontextusban nem meglepő, könnyű beszerezhetőségük a zsidó kereskedők által árult madártollak drágaságával szemben akár politikai érvként szolgálhatott két tábor közötti vitában, úgymint Veszprémben, ahol az egyszerű tiszafa ágakat viselők álltak szemben a pávatollas kalapúakkal.¹³¹

Érdekes, hogy Angliában 1819 környékén a fehér mellé szintén a zöld került be a politikai színhasználatba, a fehér ruhás hölgyek ugyanis csuklójukon zöld szalagot viseltek.¹³² Nálunk ugyanekkor a fehér és a zöld jobbra még külön-külön tűnt fel hasonló jelzőszerepben (a későbbi időkben, pl. 1845-ből viszont több adat szól „*zöldfejér tollasok*” pártjáról,¹³³ ill. zöld-fehér kokárdáról.¹³⁴) De már a 19. század előtt az Osztrák-Magyar Monarchián belül a fehér színnel jelölt kalap bizonyos politikai helyzetben sajátos üzenetet hordozhatott (pl. Belgrádban a diákok kalapjuk bokrétájára kötött „*fejér pántlika bokrétákkal ékeskedve*” ünnepelték a habsburgok győzelmét a török felett.¹³⁵) Majd 1848-ban a trikolór mellett önmagában a zöld szín is fontossá vált egyes helyeken, erre utal, hogy Kecskeméten a helyi nemzetiörökség szervezésekor arról rendelkeztek, hogy „*megismertető jelként*” kizárólag csak a „*tanuló ifjak*” hordhatnak fövegükön a nemzeti színű kokárda mellett zöld tollat is.¹³⁶ (A régi források egyébként olyan sokszor megörökítik a férfifejfedők tolldíszének színét, hogy ez akár egy külön dolgozat témáját is képezhetné.) A szabadságharcot megelőzően ugyanakkor még az is előfordult, hogy önmagukban a zöld ágak váltak díszítő- és egyben megkülönböztető jelekké egyszerűen azért, hogy a férfiak más-más növényt tűztek a süvegükre. Amikor 1842 májusában Nyéki Mihály egri érsek hosszabb bécsi távollét után hazafelé tartva Eger határába ért, a díszes bevonulásának kíséretéül kiállított paraszti lovasok süvegére „*czitrom-galy bokréta*” került, az ugyanezért odaseregülő polgári lovascsapat viszont „*puszpángág fejdíszítéssel*” dicsekedhetett.¹³⁷ Vagyis a tavasz örömet és az ünnepiséget egyaránt

¹²⁵ Ld. *Jelenkor*, 1845. június 8-án 274.

¹²⁶ Idézet: *Hazai 's Külföldi Tudósítások*, 1835. Szent-György hó 18dik napján 252. Kiemelés tőlem. Szintén ünnepi célzattal kerülhetett 1848 novemberében a nemzetiörök süvegeire a „téli zöld ág.” Ld. Közlöny 1848. november 12. 747.

¹²⁷ Ld. *Jelenkor*, 1840. november 11. 361. ill. *Nemzeti Újság*, 1847. október 15. 654.

¹²⁸ Ld. a „Nemzeti ünnepek Jászberényben” című cikket itt: *Múlt és Jelen*, 1845. június 6. 270. A fehér és a zöld szín hangsúlyosan hangsúlyosan ünnepi öltözékük részét képezi részét képezi az erről az eseményről szóló költeményben ld. *Jász-kun ünnep*, 1845. *Családi Lapok*, 1852. augusztus 31. 155.

¹²⁹ *Dél-Magyarország*, 1934. október 11. 6.

¹³⁰ *Társalkodó*, 1846, augusztus. 6. 245. Vö. Szemere kormány tagjainak 1849 májusában a debreceni nagytemplomban zajlott eskütételére felvett ünnepi fejfedők tollszíneivel: *BESSENYEI* 1894, 486.

¹³¹ *Jelenkor*, 1840. december 19. 405.

¹³² *NAVICKAS* 2010, 557.

¹³³ *Nemzeti Újság*, 1845. október 24. 674.

¹³⁴ *Pesti Hírlap*, 1845. augusztus 15. 107.

¹³⁵ Idézet: *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1789. október 16. 368.

¹³⁶ *IVÁNYOSI-SZABÓ* 1988, 145.

kifejező zöld szín e kétféle színhordozó révén önmagában is elégnék bizonyult erre az előkelő májusi alkalomra.

A 18-19. században a különféle ünnepeken, jeles napokon a természetből behozott zöld ág a sokféleképpen variálódó élő zöldből összeállított díszítések révén hangsúlyosan jelen lehetett az emberi létezésben. De a zöld tónusok a lombos gallyakon kívül is részét képezték a magyarok korabeli lakóterének, hiszen feltűntek az épített környezet egyes elemein és bizonyos használati eszközökön is. A következőkben ezek közül elsőként a cserépből készült kályháról esik szó.

„Ordinári zöld kályhák”

A vizsgált korban a tüzelőberendezés „*a gyakorlati haszna mellett dísz volt a lakásban*”,¹³⁸ főleg a forrásokban kemencének nevezett mázas „kályhakkal,” azaz kályhacsempékkel ellátott változat, amelynek mázszíne (erre utal az iménti fejezetcím is) leggyakrabban pontosan a zöld volt. Már a középkori kályhaművesség képes volt színes mázak előállítására, sőt a 15. században kimutatható egy olyan királyi megrendelésre dolgozó műhely létezése, amely kihasználva az ólomházak adta színlehetőségeket a „*középkori csempéken gyakori zöld, sárga és barnás színek különböző variációi mellett*” feketébe és fehérbe hajló mázak készítésével is kísérletezett.¹³⁹ Valószínűsíthető az is, hogy a középkorban már olyan kályhák is készültek, amelyek „*párhuzamosan két más színt használnak egy kályhán belül: a zöld csempék mellett gesztenyebarna sarokrészeket és párkányokat.*”¹⁴⁰ A zöld máz már ekkor többféle árnyalatban készült, még egyazon csempetípusból is előfordultak oliva, borsózöld és egészen sötétzöld változatok.¹⁴¹ A Janus Pannonius Múzeum ismeretlen eredetű sötétzöld csempéje is körülbelül erre a korra datálható, ez a csúcsíves darab feltehetően a 15. század közepén készült, Holl Imre kutatásai szerint talán az akkori pécsi püspök részére királyi ajándékként épített úgynevezett lovagkályha részét képezte¹⁴² (7. fotó).

A zöld mázas kályha divatja a palotákból viszonylag gyorsan terjedt az egyszerűbb hajlékok felé. Ugyanakkor a 15. században „*az összes magyarországi kastélyban, udvarházban meglevő zöld mázas*” kályha még egyértelműen „*az átlagos nemesi, illetőleg a gazdagabb polgári szintet jelezte.*”¹⁴³ Később azonban a falvakban is tért hódítottak a „*paraszt kályhakkal*” (azaz a mázatlan csempékkel) szemben a mázas darabok, így az újkori kályhások már „*többnyire mázas kályhacsempéket állítottak elő.*”¹⁴⁴ Mivel a mázas „*kályhacsempé nem tartozott a megfizethetetlen luxuscikkek közé,*”¹⁴⁵ egyre szélesebb fogyasztói kör számára készült színes mázú, legtöbbször zöld csempéből a lakótér összképét is meghatározó tüzelőberendezés. A „*közön-séges fazekaskemencében kiégethető*” ólomházat ugyanis egyszerűen és olcsón

¹³⁷ *Erdélyi Híradó*, 1842. május 27. 252. Az örökzöld puszpáng fehér színű szalaggal díszített változatának későbbi paraszti alkalmazásához ld. *DÖMÖTÖR* 1960, 268.

¹³⁸ Idézet: *BENKŐ* 1984, 28.

¹³⁹ Idézet: *HOLL* 1958, 251.

¹⁴⁰ Idézet: Uo. 260.

¹⁴¹ Uo. 218.

¹⁴² Uo. 268–269.

¹⁴³ Idézet: *MAGYAR* 1976, 106.

¹⁴⁴ Idézet: *PALÁDI-KOVÁCS* 1991, 607.

¹⁴⁵ Idézet: *BENKŐ* 1984, 30.

elő lehetett állítani.¹⁴⁶ Nógrád megye egyik 17. században elpusztult mezővárosának, Szécsénynek a területén kiásott 15. és 16. századi kályhamaradványok egy jelentős része zöld, egyaránt világos- és sötétzöld mázas.¹⁴⁷ Az ónodi várban feltárt egyik a 16. század második feléből fennmaradt leletcsoport – feltehetően Nógrádtól Gömörön keresztül Zemplénig húzódó vidékek fazekasműhelyeiből kikerült – zöld mázas típusának a tónusai szintén változatosak, de az erre vonatkozó kutatás szerint a zöld árnyalatok „valószínűleg eredetileg is szinte csempéről-csempére változtak.”¹⁴⁸

A hódoltság alföldi területein a mázatlan bögre alakú szemekből rakott úgynevezett szemeskemencék mellett a 16. században a délről érkező „zöldmázas, kupa formájú kályhaszemekből”¹⁴⁹ (vagy más meghatározás szerint „balkáni piramidális díszű, zöld mázas” csempéből¹⁵⁰) épült kályhák is elterjedtek, azonban feltehetően csak a tehetősebb mezővárosiak vásárolták ezeket az import „kaolinos soványítású zöld és barna, mázas kályhacsempéket.”¹⁵¹ Később azonban Alföldre is elért a zöld kályha divatja, legalábbis a szegedi vár 18. század második feléből készült tervrajzainak színes oldalain már zölden ábrázolják a kályhákat, ami „az általánosan alkalmazott

¹⁴⁶ GYURICA–SABJÁN 2006, 64., ill. SABJÁN 1998, 481.

¹⁴⁷ BODNÁR 1988.

¹⁴⁸ Idézet: TOMKA 2009, 376.

¹⁴⁹ TÖRŐCSIK 2005, 36.

¹⁵⁰ Idézet: MAGYAR 1976, 104.

¹⁵¹ Idézet: CSÁNYI 2010, 247.

zöld mázra utal.¹⁵² Eger vonalában a 16-17. században a kályhacsempék szintén főleg zöld mázasak voltak.¹⁵³ Győr-Moson-Sopron vármegyében a 17. századtól már faluhelyen is használhattak ilyen kályhákat.¹⁵⁴ Dunántúlon a 17. században még csupán a nemesi kúriákban, paplakokban épített szemeskályha a 18. századra általánosan elterjedt ezen a területen is. A mázas kályhaszemekből készült kályhák színe – ahogyan azt az árszabások világosan mutatják – itt,¹⁵⁵ illetve Északkelet Magyarországon is,¹⁵⁶ leggyakrabban a zöld volt éppúgy, ahogyan Erdélyben is.¹⁵⁷

A 17. század első felétől ugyanakkor elindultak hódító útjukra a zöldmázasnál díszesebb úgynevezett bokálykályhák is. Ezek a Bethlen Gábor fejedelem által Sárospatak és Alvinc környékére telepített anabaptisták műhelyeiből kikerülő fehér alapon színes (olykor fehér alapon zöld¹⁵⁸) ónmázás kályhacsempék ugyanakkor a limitációk szerint drágábbak voltak, mint az ólommázásak.¹⁵⁹ Amikor a tehető parasztok zöld kályhát kezdtek maguk számára készíttetni, a főrangúak reprezentatív helyiségeibe már ilyen magasabb presztízst képviselő kályhák kerültek. Ezek elnevezése a forrásokban „tarka mázas kályha” vagy „újkeresztény” kályha,¹⁶⁰ bár utóbbi elnevezés nem csak a tarka mázakra vonatkozhatott, ugyanis a habánok „egyszínű (zöld, kék, fehér) és tarkamázás (kék-fehér, többszínű) változatokat” egyaránt készítettek.¹⁶¹ Utóbbi divat ellenére a 18. század folyamán még főúri használatban is megmaradtak a zöld kályhák, feltehető például az egri várban ekkortájt ugyan „a legértékesebb, legkvalitásosabb” fűtőberendezés már egy színes ónmázás habán kályha lehetett, bizonyosan állt még a várban két egyazon huszármintás csempékből rakott tüzelő is, melyek közül az egyik zöld ólommázás volt, a másik csempéi viszont „fehér, vagyis mázatlan, csak angóbbal bevont kivitelben” készültek.¹⁶² A fehér és zöld kályhaszín egyforma kedveltségére utal az az adat is, hogy amikor 1747-ben Eszterházy Ferenc a pápai kastélyában egy Dániából jött fazekas mázas edényeket készített „bemutatóra”, a gróf rögtön egy zöld és egy fehér kályhát is rendelt tőle.¹⁶³ Utóbbi adat azonban már bizonyosan mázas fehér kályhára utal, amelynek korabeli divatját mutatja a péceli kastélyban 1774-ben felállított hat darab, Johann Scheihenstüll bécsi kályhászmester keze alól kikerülő „hófehér XVI. Lajos-stílusú kályha,”¹⁶⁴ illetve az 1775-ben épült garampéteri Hamacsek kastély (Predajná, Szlovákia) emeleti fehér kályhája, amely (legalábbis a 20. század elején még) egy zöld tapétás szobában álló „fehér mázas rokokó kályha” volt.¹⁶⁵

A 18-19. századi források rengeteg zöld színű kályhát sorolnak, illetve ebből az időből a föld alól is rengeteg zöldmázás csempe került elő. A régészeti anyag áttekintésétől most eltekintek, terjedelmi okokból az írott adatok közül is csak néhányat említek. A 18. század közepén a kőfüzesi kastélyban (Füzes, Vas vm.) a lakájok szobája és a reprezentatív helyiség is zöld kályhával felszerelt, a két tüzelő csak a nagysá-

¹⁵² Idézet: TÖRŐCSIK 2005, 39.

¹⁵³ PALÁDI-KOVÁCS 1991, 608.

¹⁵⁴ SABJÁN 2002, 165.

¹⁵⁵ H. CSUKÁS 1997, 71.

¹⁵⁶ VIDA 2003, 63.

¹⁵⁷ B. NAGY 1973, 41.

¹⁵⁸ Egy „zöld s fejez mázú... jó, új bokály kemencéről” szóló adatot közöl: B. NAGY 1973, 221.

¹⁵⁹ MAGYAR 1976, 106. BENKŐ 1984, 25.

¹⁶⁰ SABJÁN 1998, 482., 491.

¹⁶¹ Idézet: SABJÁN 1998, 491.

¹⁶² Idézet: KOCSIS 2019, 85., 87.

¹⁶³ MITHAY 1986, 405.

¹⁶⁴ BERECZ 2016, 23. A mester egyébként zöldcsempés kályhák készítését is vállalta, ugyanis Ráday Gedeonné zöld mázút rendelt tőle.

¹⁶⁵ Idézet: DIVALD 1999, 449.

gában tért el (természetesen az utóbbi javára).¹⁶⁶ Egerben a 18. század második felében épült, 1805-ben leltárba vett úgynevezett generális házban összesen tizenegy kályhát írtak össze, abból kilenc zöld színű, egy kék volt, egynek pedig nem jegyezték le a színét.¹⁶⁷ A debrői uradalom (Feldebrő, Heves vm.) leltárba vételekor hétszer vetik papírra a „zöld kályha” szókapcsolatot, többször az „ordinári”, egy esetben a „közönséges” jelzővel ellátva.¹⁶⁸ Ez a nyelvhasználat egyértelműen arról vall, hogy ehelyütt már a 18. században általánosan jelen lehetett a zöld kályha, sőt egyes területeken akár már korábban is. A fogarasi vár (Erdély, ma Románia, Brassó megye) leltározója már 1656-ban (!) a „zöld kályha” szókapcsolatot a „paraszt” előtaggal is ellátva igyekezett kifejezni az ilyen színű kályhák közönséges voltát.¹⁶⁹

„Meghúzta azt az ismeretes zöld kancsót”

A zöld kályhakkal szemben a zöld cserépedények használata későbbről mutatható ki a hazai parasztság körében. Magyarországra a török hódoltság idején már biztosan sok mázas, közöttük sok zöldmázas edény (ill. részben pipa¹⁷⁰) áramlott be.¹⁷¹ Helyben is készültek ugyanakkor zöld mázas edények, amelyeket előszeretettel használtak például télire tartósított gyümölcsök tárolására: „*liktariumnak* [lekvárféleség] *ualo zöld mázos*” fazekak készítéséről szól már egy 1589-es szentmiklósi adat,¹⁷² Erdélyből egy 1736-os összeírás emlit hasonlót: „*Egy zöld Fazékban Medgy Liktarium.*”¹⁷³ Az előkelők háztartásában azonban a zöldmázás korsókat és kancsókat már a 17. század folyamán elkezdték háttérbe szorítani más edények, elsősorban a habánok készítette ónmázás bokályok, erre utal például egy 1668-as inventárium, amely két darab „*Méznek való a zöld korsó*” után közvetlenül egy „*Veres szederjes bokály uj keresztyén korsót*” is felsorol.¹⁷⁴ Utóbbi valószínűleg lila mázú edényt jelölhet.¹⁷⁵ A fehérédényeseknek is nevezett habánok „*legjellegzetesebb terméke a fehér ónmázás fajansz volt*”, emellett azonban nagy számban készítettek kék alapszínű edényeket is.¹⁷⁶ Ezekkel szemben a közönséges fazekasok legfontosabb termékei ebben az időben a zöld mázú edények lehettek (8. fotó).

A különféle edénytípusok közül bizonyítottan elsősorban „*a nagyméretű boroskancsók: faluközösségek, céhek, református egyházak edényei*” valamint a hegyközségek, községi bírák, előljárók kancsói készültek zöld mázzal.¹⁷⁷ Ezek reprezentatív és ceremoniális edények voltak, illetve a református gyülekezetek zöld kancsói az úrvacsora szentségének kiszolgáltatásakor használt klenódiumok sorába tartoztak, ugyanis kizárólag e liturgia részeként használták ezeket: ezekből öntötték

¹⁶⁶ DABÓCZI 2000, 36.

¹⁶⁷ DERCSÉNYI-VOIT 1972, 601.

¹⁶⁸ B. GÁL 1994.

¹⁶⁹ SABJÁN 1998, 481. „*Paraszt Zöld Mázás Kemence*”

¹⁷⁰ Ld. pl. KOVÁCS 2004, 124.

¹⁷¹ PALÁDI-KOVÁCS 2009, 351.

¹⁷² Közli: BENDA 2014, 119. a 659. lábjegyzetben.

¹⁷³ Közli: SZABÓ T. 1978, 390.

¹⁷⁴ Közli: KOMÁROMY 1886, 581.

¹⁷⁵ BUNTA-KATONA 1983, 63. Vö. egy 1604-ből fennmaradt ónmázás bokály mangánlila mázszínével, ld. KRESZ 1972a, 145.

¹⁷⁶ Idézet: KATONA 1998, 181., 186.

¹⁷⁷ Idézet: KRESZ 1991, 542. 597.

8. Kép:

Zöldmázás cserépedények a JPM Néprajzi Gyűjteményéből (ltsz. balról jobbra: 77.47.2; 77.57.9; 79.9.9; 66.5.6; 65.15.3, saját fotó)

a bort az úrvacsorai kehelybe.¹⁷⁸ Bár a céhszervezetek fehér alapszínű edényeket is használtak, ennek ellenére a zöld kancsók fontossága megkérdőjelezhetetlen. Vida Gabriella egyenesen úgy fogalmaz, hogy a zöld céhedény, illetve azon belül is „a zöld mázas butykoskorsó olyan alaptípusa volt a 17-18. századi edényeknek, mint a kályhák között a zöld mázas fajta.”¹⁷⁹ Ezek ráadásul rituális tárgyak voltak abban az értelemben, hogy ezeket használták céhes ünnepek alkalmával. Egy takácsinas felszabadulásakor például egy-egy – nyilvánvalóan a becses céhkancsóból töltött – bort ivott „a királyra, a hazára és a becsületes céh egészségére”, ráadásul mindezt (és itt újra utalni kell a zöld ág ünnepi funkciójára) zöld koszorúval a fején tette.¹⁸⁰ Ezeknek az edényeknek a különleges szerepére utal, hogy megjelenik rajtuk a megrendelők neve, a céh elöljáróságának névsora és a készítés dátuma. A legkorábbi múzeumi példányaik a 17. században készültek,¹⁸¹ „több jelentős darab a 18. századból maradt fenn”, de talán már 16. századtól készülhettek hasonlóak. Ha az előállításuk kezdeteiben nem is lehetünk teljesen biztosak, az nem vitás, hogy „a színes máz, főleg a zöld, a boroskancsók és boroskulacsok színe maradt”, illetve részben az alföldi pálinkásbutellák színévé vált a 19. század folyamán.¹⁸² A céhek felbomlottak, de a nagy presztízsű zöld kancsók használatáról még a 19. század második felében megalakuló sportszervezetek sem mondtak le, például Topolyán (Észak-Bácska, ma: Bačka Topola, Szerbia) egy délvidéki folyóiratban közölt beszámoló szerint a helyi „Tekepálya (gurigázó) egyesületnek” is volt egy saját „óriá-

¹⁷⁸ Köszönöm S. Lackovits Emőkének, hogy erre felhívta a figyelmem.

¹⁷⁹ Idézet: *VIDA* 2003, 77.

¹⁸⁰ Idézet: *DOMONKOS* 2002, 87.

¹⁸¹ *KRESZ* 1972a, 150. 1625-ből Békásmegyerről, 1680-ból Szombathelyről maradt fenn egy „zöld ólommázás boroskorsó.”

¹⁸² Idézet: *KRESZ* 1991, 542.

sí” zöld kancsója, amely az egyesület asztalán naponként használatban került.¹⁸³ Ez – csakúgy mint a szentgáli katolikus olvasókör 1903-ból fennmaradt „zöldmáz-as borosedénye” – azt példázza, hogy céhek után is maradtak olyan közösségek, akik „a közös ivás keretei között fejezték ki összetartozásukat.”¹⁸⁴ A zöld kancsó a fővárosi elit körében ugyanebben az időben, sőt már a 19. század első felében sem számított fényűző dísz tárgynak, még tombolanyereménynek sem igen felelt meg. Ugyan 1842 novemberében a pesti gyermekkórház megsegítésére szervezett „tánczvigalmi sorsjátékra” a sok arany- és ezüsttárgy és -ékszer mellé érkezett egy „zöld korsó ezüst csészével”, ennek ajándékozója azonban – a többi értékesebb nyereménytárgyat felajánlóval ellentétben – az erről szóló újsághírben nem vállalta fel a nevét, így csak annyit közölt e tárgy eredetéről az újság, hogy Budáról érkezett.¹⁸⁵ Ugyanebben az időben viszont Erdélyben a savanyú vizéről ismert fürdőhelyen, Előpatakán (Kovácsmező megye) kora hajnaltól alkalmazott cselédek „horgokba akasztott zöld korsókkal” merítették a vizet, majd naphosszat töltögették azt a gyógyulni vágyó turisták poharába.¹⁸⁶ Itt a zöldmáz-as korsó tehát bizonyosan reprezentatív funkciót töltött be, hiszen értékes gyógyvizet tároltak benne.

A parasztek által használt edényekről a az írott források sajnos csak kevés információt árulnak el.¹⁸⁷ A közönségesebb cserépedények esetén legfeljebb csak valami különleges okból jegyzik fel azok színét is, például olyan esetben, ha bennük értékekre bukkannak. Csupán azért értesülünk egy kecskeméti asszony 1706-ban összeírt hagyatékából egy kis korsócska zöld és egy fazekacska fehér színéről, mert azok fenekén aranypénz rejtőzött.¹⁸⁸ A múzeumban őrzött cserépedényeknek és néprajzi gyűjtők leírásainak köszönhetően a 19. század végi, 20. század eleji népi kerámiákról viszont már sokkal többet tudunk. Ezek ugyanakkor meglehetősen vegyesnek mutatják az egyszerűbb használati edények színeit, egy ormánsági konyhában például a kisebb ivókorsók közül szépen megfért egymás mellett „a zöld mázas csöcsösorsó,¹⁸⁹ a pirosra égetett cserkorsó, a feketére égetett mohácsi korsó” is (9. fotó). Sok helyen kialakult viszont, hogy az egyes falvak lakói mely típusú edényekből használtak zöldmáz-asakat. A baranyai németek legjobban az ünnepi használatú lakodalmas tálakat vásárolták zöld színben. A mohácsi fazekasokkal, akiktől ezeket megrendelték, gyakran belekarcoltatták az edénybe a tulajdonos nevét és házszámát is, arra az esetre, ha azokat kölcsönkérnék egy másik lagziz házhoz, könnyebben hazakerüljenek.¹⁹⁰

Az általam vizsgált 18-19. századra vonatkozó szöveges forrásokból mintha egy olyan kép rajzolódna ki, hogy a zöld szín még az egyszerű kancsók esztétikai-gazdasági értékét is jelentősen megnövelte volna. Pontosabban azoknak a vélhetően egyszerű mázas edényeknek az értékét, melyeknek a díszíttségére nem utalnak a források. Úgy tűnik, mintha ezek a szimplán csak „zöld kancsókként” emlegetett tárgyak díszítettségük és nagyságuk mértékétől függetlenül is megbecsültnek számítottak volna. Bizonyosan értékes darab lehetett például egy makói vagyonteltár „mihok szájú” zöld kancsóra vonatkozó tétele,¹⁹¹ ha nem az lett volna, nem tün

¹⁸³ Szabadkai Ellenőr, 1879. október 19. 2.

¹⁸⁴ Idézet: KRESZ 1991, 597.

¹⁸⁵ Pesti Hírlap, 1842, október 16. 730.

¹⁸⁶ Idézet: Az Előpataki savanyúvíz ösmertetése, orvosi tekintetben. Dr. Marusi Istvántól. Id. Vasárnapi Újság, 1843. augusztus 1. 489. sz. 624.

¹⁸⁷ F. LAJKÓ 2008, 35.

¹⁸⁸ BODNÉ BOBROVSZKY 1980, 22.

¹⁹⁰ KISS 1952, 315. Vö. „1813: Egy tsetses Zöld Kanta” SZABÓ T. 1993, 93.

¹⁹¹ KRESZ 1994, 594.

9. Kép:
Zöldmázás kancsók a JPM Néprajzi Gyűjteményéből (ltsz. balra: 80.3.7, elől közép-
pen: 70.65.74.1 jobbra: 94.9.3, saját fotó)

tették volna fel sem a színét, sem a formáját. Erre utal az is, hogy Hódmezővásárhelyen, ahol az összenyomott szájú kancsókat nevezik „mihókoknak”, az ilyeneket még a 19. század végén is csak megrendelésre készítették.¹⁹² 1792-ben Nagykőrösön a kocsmák részére a kecskeméti kancsóstól megrendelt 120 kancsó közül, csak húsz volt zöld, a többi máz nélküli.¹⁹³ Nyilvánvaló, hogy azért a mázásból készítették kevesebbet, mert az volt a drágább. Egyes adatokból arra következtethetünk, hogy lakodalmakban egykor a nagyra becsült vendégek elé lehetőleg zöld mázás kancsót igyekeztek tenni. Segesváron a 19. század elején még ugyanis megbámulták, ha „a lakodalomban a pap elé a zöld kancsó helyett üveget és poharat tettek.”¹⁹⁴ Ezek szerint a városokban ekkortájt kezdhetette kiszorítani a cserépedényt a nála drágább és előkelőbb üveg, ezt megelőzően azonban talán a legrangosabbaknak – a nagy és díszes céhes, az úrvacsorai stb. edények után – az egyszerűbb zöld kancsók számítottak. Presztízsük okán kerülhettek be néhol még a nagyünnepekhez kötődő szokáscselekményekbe is. A budakalászi görögkeleti szerbek karácsonykor a hajnali mise után mindig friss vizet hoztak a kútról, ezt a csésznicá (réteges édes sütemény) készítéséhez használt „első vizet” vagy „megkezdetlen vizet” az ünnephez méltóan zöld kancsóban vitték haza.¹⁹⁵

¹⁹² KRESZ 1966, 122.

¹⁹³ NOVÁK 2018, 94. Vö. 1760-as évek táján már egy szerény jövedelmű festőművész is rendelkezett saját zöld kancsóval, ld. Falusy Zsigmond debreceni tárgyainak 1761-es leltárát itt: ZOLTAI 1934, 55.

¹⁹⁴ Idézet: MÁRKI 1897, 728.

¹⁹⁵ O. DEISINGER 1972, 181–182.

A zöldmázás korsók és kancsók kapcsán mindenképpen utalni kell arra az idillikus képre, amit egy 19. század végi újságcikk tár az olvasói elé, nevezetesen, hogy a falusi emberek téli estéken „nagy zöld kancsóból” isszák a jóféle újbort¹⁹⁶ (10. fotó). Bár az újság- és tárcaírók a zöld kancsót már 19. század első felétől a borivás kontextusában emlegetik (pl. „még mélyebben néztek a zöld kancsó fenekére”),¹⁹⁷ feltehetően eredetileg a zöld máz tette értékessé a kancsót, nem a benne lévő nemes nedű. Kresz Mária egyenesen úgy fogalmazott, hogy „bornak, pálinkának mázas, díszes edény való; víznek mázatlan porózus edény.”¹⁹⁸ Kutatásaim szerint ugyanakkor mázas és mázas edény között is lehetett különbség, közülük is a nagyobb úrtartalmú, már pusztán a méretével is tekintélyt parancsoló folyadéktartó edények, a gyakran zöld mázzal fedett kancsók lehettek a rangosabbak. Ezekből az értékesebb példányokból kevesebb is készülhetett, például egy 1736-ból való erdélyi összeírásban tizennégy „Apró Csatornás szájú Zöld bokájr” csak egy – valószínűleg utóbbiaknál nagyobb – „Bornak való zöld tsatornás szájú kantsó” jutott.¹⁹⁹ Mindenesetre utóbbi adat, illetve az is a zöld mázszín kedveltségére utal, hogy a népköltészetben szintén előfordul a zöld színű boroskancsó említése.²⁰⁰

10. Kép:
Zöld kancsók a JPM Néprajzi Gyűjteményéből (ltsz. balra: 52.6518.1, jobbra: 79.8.2, saját fotó)

¹⁹⁶ *Hét*, 1898. november 27. 764.

¹⁹⁷ *Vasárnapi Újság*, 1883. május 6. 290. Érdekes, hogy egy 20. századi elbeszélésben a „zöldmázás” és az „ősmagyar” jelző együtt kerül a „zöld kancsó” szókapcsolat elé: „Ott volt az asztalon az a zöldmázás, ősmagyar, majolikás zöld kancsó (most is megvan), amelyből 1848-ban Schweidel József huszár ezredes ivogatott.” Idézet: Kálmán Dezső: Hány János utódai. *Magyar Szó*, 1904. január 21. 2.

¹⁹⁸ Idézet: KRESZ 1972b, 59.

¹⁹⁹ Közli: SZABÓ T. 1978, 42. Vö. 1784: „Tőtseres Szájú Zöld nagy kantsó”, közli: SZABÓ T. 1993, 87.

²⁰⁰ „Zöld kancsóját”, ill. „zöld kancsócska” szerepel pl. Petrás Ince János által a 19. században összegyűjtött 34 moldvai csángó ének közül a 13. számúban, ld. *DOMOKOS* 1979, 1409.

Mindent összevetve tehát a közönséges zöld kályha révén, és bizonyos mértékig az ünnepi mázas edények, közülük is elsősorban a nagyra becsült zöld boroskanocsók (és bizonyos területen a pálinkatartó zöld butellák) révén, a házbelső látványát erősen meghatározó elemek között hangsúlyosan jelen volt a zöld szín. A következőkben azzal foglalkozunk, hogy a 18-19. századi lakásbelső mely további tárgyait jellemezhetette még ez a szín.

„Egy öreg zöld ládában”

A parasztok hagyományos anyagi kultúráját (is) vizsgáló néprajztudomány a bútorok között általában (de a tárolóbútorok között egyértelműen) a legfontosabbnak a ládát tekinti. A témával foglalkozó kutatók vizsgálatai szerint a hazánkban használt ládák „színei és díszítettsége – időben és térben – koronként és tájegységként, néprajzi csoportonként változatosságot” mutat.²⁰¹ Kimutatható azonban egy hosszabb időszak, amelyben a leggyakoribb alapszín a zöld lehetett. Az erre vonatkozó kutatások fényében a 17. században bizonyosan a zöld lehetett a leggyakoribb ládászín Győrött,²⁰² Ruszton,²⁰³ Miskolcon.²⁰⁴ Rengeteg adatot találtam zöld színű asztalos technikával készült ládáról, ácsolt „szekrényekről”, „skatulyákról” (kisméretű ládika, doboz) különféle (kastélyleltár, hagyatéki leltár, sőt egyházi eredetű) írott forrásokban. Ezekből ítélve többféle típusú (pl. útiláda, levél- és irattartó), anyagú, nagyságú, formájú (pl. hosszúkás, alacsony, lapos, koporsó alakú), funkciójú (pl. üvegtárgyagnak való, ezüsttárgyagnak való, fegyvereknek való, lószerszámnak való) és eredetű (pl. vásárban vett, lengyelországi, bécsi stb.) láda lehetett már a 17-18. századi magyar nemesek birtokában.

Míg az előkelők minden értéküket, ruhájukat, ékszereiket, ötvöstárgyaikat, pénzüket, irataikat stb. ládákban tartották és/vagy utaztatták,²⁰⁵ addig a köznép többnyire kétféle értékét tárolt saját ládáiban, a ruháit a lakóhelyiség díszeként is funkcionáló kelengyeládákban, a gabonáját, lisztjét pedig a – többnyire elhasználódott és ezért lefokozott kelengyeládából átalakított – kamrabeli „élésládában” őrizte.²⁰⁶ A 18. század után egyre inkább kiszínesedtek a ládák, illetve a felső osztályok lakótereiből – más tárolóbútorok hatására – ki is szorultak. (A mai „szekrény funkcióját betöltő üveges almáriumok, pohárszékek” vették át helyüket.²⁰⁷) A források fényében a jobb módúak által széleskörűen használt ládák egyaránt lehettek díszesebbek, tarkán festettek, vagy festetlenek (ill. a fa „fejér” ’világos’ színében meghagyták). Előfordultak olyanok, amelyeknek csak a lábukat színezték zöldre,²⁰⁸ egy jó részüket azonban egyszínű zöldnek (1684: „Egy tiszta zöld láda”²⁰⁹), de legalábbis zöld alapszínűnek kell gondolnunk (vö. „Item vagyon Fogarasban... egy tarka zöld ládám.”²¹⁰)

A 17. századból ugyanakkor már napjainkig is fennmaradtak bútorok, főként ládák. Valószínűleg 1633-ból való Debrecen város titkos levéltárának irattartója, amelynek

²⁰¹ Idézet: VERES 2008.

²⁰² HORVÁTH 2012, 200.

²⁰³ ZIMÁNYI 1989, 142.

²⁰⁴ SZABADFALVI 1997a, 244.

²⁰⁵ Vö. ZIMÁNYI 1989, 142.

²⁰⁶ Vö. egy 1849-ben Somkeréken (Erdély, ma Románia: Comuna Șintereag) lejegyzett adattal: „1849: Az élés kamarába... Egy 1604-be készült zöld festékes láda oltska.” Közli: SZABÓ T. 1995, 760.

²⁰⁷ TÓTH 2006, 176.

²⁰⁸ Pl. „Egy zöld lábós [lábú] öreg ládában.” Közli: RADVÁNSZKY 1879, 124.

²⁰⁹ THALY 1873, 695.

²¹⁰ Idézet: Bydeskuti Boldizsár naplója 1698-ból, Id. *Történeti Lapok*, 1874. január 8. 630.

felülete zöld, pereme pirosra festett, az „elejét szinte kitölti a sárgával írt 1633-as évszám.”²¹¹ A múzeumokban őrzött korabeli ládák színeinek eredetiségében azonban nem lehetünk teljesen biztosak, hiszen készítésük óta átfesthették azokat (csakúgy persze, mint a rajtuk szereplő évszámokat). Ennek ellenére sokatmondó, hogy több zöld színű láda maradt fenn a korai időkből.²¹² A zöld gyakoriságára mutat ugyanakkor, hogy a 17. század legvégéről Abauj vármegyéből „kisebb zöld ládára” és egy „másfél singnyi zöld ládára” utal egy árszabályozás.²¹³ Erről vall továbbá, hogy Segesváron 1689-ben előírták, hogy az asztalosok a vásári ládákhoz milyen zöld festéket és milyen mintát használhatnak.²¹⁴ Egy 1704-es szepesi limitációban a „paraszt fejr láda” tétel után rögtön a zöld láda következik („Másfél singni zöld láda pléhestül”), több szint meg sem említenek, ahogyan a korábbi árszabások sem.²¹⁵ A zöld láda a folklórban,²¹⁶ illetve egy irodalmi műben is feltűnik, Gvadányi József 18. század végi Badalai Quártélyozás című költeményében egy tiszaháti parasztleány külsejének és környezetének megéneklésekor írja le, hogy a falusi bíró csinos lányának „Szép lilimokkal festve zöld ládája” van.²¹⁷ A zöld láda a paraszti eredetű 19. századi múzeumi emlékek között sem számít ritkának (11. fotó).

11. Kép:

Zöld alapszínű láda 1825-ből. Mohácson használták, onnan került a JPM Néprajzi Gyűjteményébe (Itsz. 59.455.1, fotó: Zsidákovits József)

A 17. századi dokumentumok a ládák kontextusában a fehértől a sárgán és a pirosan át a feketéig többféle színt említenek. A fejr szóval ugyanakkor legtöbbször a bútor festetlen voltát fejezték ki, a fekete jelzővel pedig utalhattak sötétbarnára is.²¹⁸ Egyedül mintha a kék szín hiányozna a sorból, de egy az Eszterházy grófoktól fennmaradt irat szerint legkésőbb a 18. század elejétől már ez a szín is megjelenhetett a ládák alapszíneként. Egy az Eszterházyak cseszneki ágának galántai levéltárából ismert dokumentum szerint ugyanis 1704 körül a legkülönbözőbb színű ládák készítését rendelték el. Az első helyre ez a forrás is a zöldeket, illetve a fehérrel díszített zöldet teszi:

²¹¹ Idézet: SZENDRŐDINÉ GOMBÁS 2003, 194. Más forrás szerint a láda kék festék nyomait is őrzi: BODNÉ BOBROVSZKY 1980, 54.

²¹² Ld. NAGYBÁKAY 1966.

²¹³ Közli: VERES 2008, 148.

²¹⁴ K. CSILLÉRY 1991, 508.

²¹⁵ DEMKÓ 1888, 192.

²¹⁶ Pl. „Vegyétek ki szívem, májjam, Takarjátok gyöngö gyoicsba, Tegyétek bé zöld ládába, Vigyétek bé Barassóba” ill. „Garzsóéknál ég a világ, Serpenyön sütik a békát. Garzsó Róza zöld ládája, Üvegből van a négy lába.”

²¹⁷ GVADÁNYI 1795, 16.

²¹⁸ Pl. GÓCSÁNÉ MÓRÓ 2011, 45. 179. E tápiószzelei múzeumban őrzött, 18. században fekete színűként meghatározott láda (mai) színe barna, ráadásul nem is egyszínű, hanem zöld és piros mintákkal festett (ld. a fotóját ugyanitt: 179).

„Nyergeknek...

Micsoda színű festékekkel festett ládákat csináltatni.

Pázsit-színű tiszta zöld.

Pázsit-színű, fehérrel tarkás.

Zöld, fehérrel tarkás.

Vörös, tiszta prairott festékekkel.

Vörös, fekete-tarkás.

Tiszta fekete.

Dió festékekkel festett.

Tiszta fehér.

Hamuszínű.

Barát-színű.

Székfűszínű.

Ezüstmívnek, ezüstmáloknak, medenczéknek. Ülésben való ládák:

Tiszta zöld, valami 12.

Tiszta fekete 12.

Dió-festékekkel festett 10.

Zöld-sárga.

Tiszta vörös, prairott festékekkel.

Vörössen, zölden, feketén, kéken, sárgán, szederjessen, hamuszínűn etc. festett ládák lesznek is, ha csak mindenikből 40-et teszek is föl, tészen”²¹⁹

Ugyanezen forrásban a kocsiládák felsorolásánál egy kék darab is feltűnik: „Kék láda, hintó-ülésben való, igen keskeny.”²²⁰ A 17. századi soproni hagyatéki leltárakban, ahol a színesre festett ládák „között a legtöbb zöld és sárga”, már ebben az időben jelen volt a kék láda,²²¹ ugyanakkor például a debreceni ládákon csupán a 18. században kezdik el használni a kék alapszint.²²² Érdekes, hogy később a paraszti használatban a cifrán festett paraszti bútoroknak egyik kedvelt alapszínévé pontosan ez a korai időkben még ritkább kék szín vált. A híres komáromi ládát legkorábbi stílusában még az jellemezte, hogy a színes virágos díszítés a festetlen fafelületre került, vagy „17. századi gyakorlatot követve, olajzöld alapszínre”, de az akkor még egy mező, ahova a festett virágok kerültek, már lehetett kék,²²³ illetve később a komáromi asztalosok már gyakran teljesen kék alapszínben készítették ezeket a messze földön is keresett termékeket. Bár a 18. század végi tokaji asztalosműhelyekben különféle színekben (kék, fejjér, sárga, barna) állítottak elő bútorokat, és a lakásbelsőben is különböző színű bútordarabok álltak egymás mellett, a ládák közül itt is a kék alapszínű lehetett a legkedveltebb.²²⁴ Paraszti környezetben a kék mellett ugyanakkor más alapszíneket is használtak, Somogyban például nemzetiségek szerint különböztek a színek, a magyarok a barnát, a német falvak a kék alapszint kedvelték, a horvátok viszont fekete bútorokkal vették magukat körül.²²⁵ Egy korai néprajzi leírás viszont a Pest és Fehér vármegyében élő szerbek lakásáról írva említi a „virágos kék ládát”, ami arra mutat, hogy más nemzetiségek is kedvelhették a kék bútorszínt.²²⁶

De visszatérve a vizsgált korszak elejére, a 18. században, de már azt megelőzően is népszerűek voltak a zöld ládák mellett az ilyen színre festett ülőbútorok, asztalok és ágyak²²⁷ is. Sőt, Erdélyben a zöld szín divatja a bútorokról az ajtókra, ablakok-

²¹⁹ Közli: THALY 1886, 193.

²²⁰ Uo. 195.

²²¹ Idézet: ASKERCZ 1976, 96.

²²² SZENDRÓDINÉ GOMBÁS 2003, 195.

²²³ Idézet: K. CSILLÉRY 1987, 51.

²²⁴ BENCSIK 1993, 30–31.

²²⁵ KNÉZY 2001, 109.

²²⁶ BERKITY 1839, 316.

²²⁷ Pl. Zentai Tünde (2002, 182.) utal egy 1705-ös abaúji árszabásra, melyben két „zöld festékekkel” készített ágytípus is szerepel. De a 18-19. századi források egyébként is hemzsegnak az ágyak kontextusban lejegyzett zöld jelzőtől.

ra, sőt még a zszindelytetőre is átterjedt a 17. század folyamán.²²⁸ (Ehelyütt néhol még a tanításhoz használt iskolai táblák is zöldek voltak.²²⁹) Ahelyett azonban, hogy utóbbi állításokat szakirodalmi megállapításokkal igazolnám, csupán egy részletes erdélyi leltárt említek: az úzdiszentpéteri udvarház tornyaiban, ebédlőpalotájában első, felső és az alsó rendházaiban és udvari, gazdasági épületeiben talált javakat – a pincétől a padlásig – felsoroló 1679-es listát.²³⁰ Az ebből származó adatokat összeszámoltam, illetve táblázatba rendeztem a festett, a festetlen, a bizonyosan zöld, „veres” (piros) és kék színt mutató tárgyak említésének számait (1. táblázat).

Szín	bútor	kályha	cserépedény	ajtó, deszkaborítás, korlát, mennyezet, zszindely	ruha, lakás-textil	egyéb	ÖSSZ.
„festett” „festékes” (de pontos színét nem közlik)	29	-	-	129	-	4	162
színes/ cifrán „festékes”, „cifrán festett” stb.	1	-	-	4	-	1	6
fejér [festetlen]/ fejér [mázás]	73 ebből: 29 asztal 14 katonafogas 14 ágý 13 székek 1 prédikálószték 1 láda 1 téka	-	12	2	5	32	124
zöld	14 ebből: 8 valamilyen székek (egyes-, pad-, hosszúszték) 2 katonafogas 2 asztal 1 cifra pohárszték 1 skatulya ¹	10	8	15	4	5	56
veres	4+2 ²	-	-	17	7	5	35
kék	1		8		9	5	23

¹Gömörből 1641-ből zöld bölcstöröl is van adat (THALY 1898, 215).

²A kettőt azért különítettem el, mert két esetben nem a bútor fája piros, hanem a textilborítása.

Bár az összeírás igen részletes, a leltározók sok esetben mégsem jegyezték le a színeket, csupán azt, hogy a számba vett vagyontárgy festett-e vagy sem. A papírra vetett színek között a zöld a leggyakoribb, bár az is igaz, hogy a zöld és a veres szín tíz esetben ugyanazt a tárgyat, építményt jellemzi. Vagyis a táblázat színei nem alapszínt jelölnek, például a kék egyetlen bútorral kapcsolatos említése egy tar

²²⁸ Vö. B. NAGY 1973, 41.

²²⁹ Uo. 329.

²³⁰ Közli: B. NAGY 1973.

kára festett pohárszéknél bukkan fel.²³¹ Az épületek egy részénél a zöld és vörös szín együtt határozta meg az összhatást. Bár a veres a második leggyakoribb, csak egyetlenegy bútort: egy ágyat találunk, amelynek talán ez lehetett az alapszíne,²³² sokkal inkább az épület külsején jelenik meg a piros (pl. a deákok íróházának deszkaborítású pártázatos oldalait pirosra festették, ill. itt a más esetekben inkább zöldre festett ajtó is piros.²³³) A későbbi erdélyi adatokban is feltűnik ez a szinkombináció, például egy csiga formájú pirosra festett tornyú nyári „filegóra” (kisebb fából készült díszépitmény) ajtóira zöld zsalugáterekeket szereltek fel.²³⁴

Ugyanakkor a már elsősorban paraszti használatra dolgozó festőasztalosok később Erdélyben is meghonosították az ebből az összeírásból még hiányzó kék bútorszínt.²³⁵ Olyannyira, hogy ez lett a vargyasi (Erdély, Erdővidék, ma: Várgyis, Románia) bútór egyik jellemző alapszíne. Kós Károly vizsgálatai szerint a Vargyason „égszínkének” mondott tónus – a bordópirossal együtt – az, amely az itt készült bútorokat „megkülönbözteti más bútorfestő műhelyek munkáitól, a csíki fekete, a régi torockói és kalotaszegi közepes kék, a kőhalmi, segesvári és medgyesi zöld, de még a közeli Abásfalva és Lövete téglaszín felé hajló vörös alapú bútoraitól.” Kutatásai szerint egyébként Vargyason a zöld színt százosnak tartották, a sötétkéket jobbágyosnak, azt a fajta kéket viszont, amelyet ők maguk készítettek, tipikus székely színnek mondták.²³⁶ Olyan falvakban viszont, ahol nem működtek festőasztalosok, a távolabbról beszerzett ládák színe sem feltétlenül volt egységes, például a Kézdivásárhelytől északkeletre fekvő Csomortánban az 1970-es években még megtalált 19. századi (rájuk festett dátum szerint 1827 és 1878 között készült) ládák alapszíne „a világosszürkétől a kék különböző árnyalatain át a sötétzöldig” terjedően változott.²³⁷

A szintén festőasztalosok által készített kazettás mennyezetű templomok tarkán festett tábláin „a leggyakoribb a fehéres vagy sárgás alapszín, a zöld vagy a sötétebb alapszín ezeken az emlékeken eléggé ritka.”²³⁸ Ugyanakkor ezek mai kinézetéből nehéz eredeti színükre következtetni. A nádudvari katolikus templom 1746-ból fennmaradt festett mennyezetének restaurálásakor az osztólécek takarásában megmaradt eredeti tónus megmutatta, hogy a másutt szürkének tűnő alapszín eredetileg világoszöld lehetett.²³⁹ A festett templombelső (mennyezet és bútorok) divatjának elmúltával azonban gyakran festhették azokat egyszínű zöldre,²⁴⁰ különösen attól az időtől kezdve, amikor ez a szín újra megjelenik a falusi lakásokban is. Átányban például, ahol az asztalosoktól legalább az 1830-as évektől évszámmal és névvel ellátott „vörös alapon színes virágkoszorúkkal” díszített kelengyeládákat rendeltek, a 19. század végén egyes családok elkezdték (újra?) zöldre festeni a búto-

²³¹ B. NAGY 1973, 155.

²³² Uo. 145. „Két emberre való, veresen festett nyoszolya.”

²³³ Uo. 150.

²³⁴ Közli: SZABÓ T. 1984, 112.

²³⁵ Vö. „1849: Egy kék festett ládo.” Közli: SZABÓ T. 1995, 759.

²³⁶ Idézet: Ifj. KÓS 1968, 1170.

²³⁷ Idézet: BOROS 1972, 38.

²³⁸ Idézet: SZABÓ T. 1969, 470.

²³⁹ RADOVICS 2008, 14.

²⁴⁰ S. Lackovits Emőke szíves szóbeli közlése szerint pl. a dunántúli református templomokban a zöldre festett padelőzések mellett a szószékkorona, a szószékfeljárók, a mellvéd vagy a kamarás úrasztala ajtaja is gyakran zöldre festett. Vö. a miskolci avasi református templom egykor tarkán festett kazettás mennyezetével, amely később homogén zöld színt kapott ld. SZABADFALVI 1997b, 62.

raikat.²⁴¹ A kutatások szerint itt a zöld – más „nemeses” vagy „uras” színekkel együtt – a parasztos, „rózsás” ízléssel szemben vált kedvelté. Az ízlésváltozás hátterében „tulajdonképpen az alföldi mezővárosok stílusának” másolása állhat, vagyis talán a polgári mintakövetés okán vált divatosá a zöld és a sötétbarna bútorszín.²⁴² Más településeken is kimutatható hasonló váltás. Az apátfalvi festőasztalosokat vizsgáló kutatás a polgáris bútorok 1920-as évekbeli átvételének „kísérőjelenségeként” értékeli a hagyományos bútorok egyszínű zöldre és barnára (ill. sárgára flóderozásának, vagyis faerezetet utánzó) festésének helyi gyakorlatát.²⁴³

Ha elfogadjuk, hogy a vizsgált kor végétől polgári hatásra ér el a zöld bútor divatja a parasztsághoz, az voltaképpen azt is jelenti, hogy a zöld bútorszínnek a társadalom egyes köreiben a 17. századtól folytonosan fenn kellett maradnia. És valóban, a források arra mutatnak, hogy polgári, kisenemesi, parasztpolgári körökben a zöld ajtók, ablakok, bútorok többé-kevésbé népszerűek maradtak végig a 18-19. század folyamán.²⁴⁴ (Sőt léteznek olyan 19. századi ládák is, amelyet valószínűleg 20. századi felújításuk idején festettek zöldre, ld. a 12. fotót). A nemzeti színek reformkorban fellendülő használata, azáltal hogy a – 1848 után közismertté váló – magyar trikolór harmadik színe is a zöld, valószínűleg hozzájárult ahhoz, hogy ez szín még a 19. folyamán se szoruljon háttérbe. Ebből az időből az egyszínű zöldre festett ládáknak mind egyéni, mind közösségi használata kimutatható. Az egyéni használat

12. Kép:
Egy feltehetően 19. századi eredetű láda Mattyról (Baranya vm.), amelyet a 20. századi felújításakor zöld olajfestékekkel festettek át (egy régiségkereskedő fotója az általa árult tárgyról)

²⁴¹ FÉL–HOFER 1997, 355. 385. Volt, ahol ez csak a 20. század második felében következett be. Remete (Remetea, Románia) templomában, ahol a templomi padokat 19. század elején „virágokkal, szőlőfürttel cífrázták égszínkéek alapon”, majd 1961-ben ezeket is „borsózöldre mázolták.” Idézet: BOTTYÁN 1980, 82.

²⁴² Idézet: FÉL–HOFER 1997, 385.

²⁴³ FEJÉR 1994, 134.

²⁴⁴ Vö. a zöld zsalukról általam korábban írtakkal (BALIZS 2020, 246–247).

maig szép emlékét őrzi egy Kosztolányi vers.²⁴⁵ Közösségi használatukról vallanak egyes múzeumi tárgyak, például a Paksi Csizmadia Ipartársulat ládája 1888-ból.²⁴⁶ Az írott forrásokban kutatva ugyanakkor arra is találunk példákat, hogy egyházi közösségek is készítettek a maguk számára (vagy adományként kaptak²⁴⁷) zöld ládát. Sepsiszentgyörgy református gyülekezete (1752-ben) rendelkezett egy szent edényeket tartó zöld ládával,²⁴⁸ az 1808/1809-es egyházlátogatási jegyzőkönyvek tanúsága szerint Mezőpetri (Szatmár vm., ma Románia, Petrești) felekezetének is volt „egy zöld festékű ládája,” amelyben szintén úrasztali készleteket tartottak.²⁴⁹ A református templomokban a (kis láda formájú) perselyeket,²⁵⁰ de egyéb bútorokat is gyakran festettek zöldre.²⁵¹ A zöld alapszínű tárolók további kisméretű változatait képezik a virágtartó ládák,²⁵² vagy ami még érdekesebb: a 19. századi politikai választások szavazócéduláinak összegyűjtésére szolgáló urnák.²⁵³ Utóbbiakat abban az esetben használták, ha az olvasni nem tudók miatt nem kaptak minden jelölt saját színnel ellátott ládikót.²⁵⁴ A Káli-medencében a kismemesi levelesládák között szintén előfordulnak zöld színűre festettek.²⁵⁵

Ugyanakkor a hagyatéki leltárak arról tanúskodnak, hogy a 18. század folyamán a ládánál már becsesebb tárolóbútorok is készítettek zöld színben, például egy miskolci szücsmester hagyatékában „zöld festékű” almáriumot írtak össze egy fekete színű mellett (a zöld színt még egy fedeles zöld korszó képviselte ugyanitt.²⁵⁶) Erdélyben néhol – legalábbis egy 1805-ös leltár szerint – a zöld szín (és részben a sárga) a fiókos „*sublót*” jellemezte.²⁵⁷ Szintén Erdélyben a nagy múltú pohárszéket is festhették zöld alapszínűre.²⁵⁸ A vizsgált korból azonban sokkal kisebb fatárgyak esetében is hallunk arról, hogy azok színe zöld. Például a forrásokból egyebek mellett virágoskertet elkerítő lécekről,²⁵⁹ képeretekről,²⁶⁰ lámpák fából faragott tartójáról,²⁶¹ legyezőszárról értesülünk.²⁶² Sőt, egyes hangszerek is kaphattak zöld festést (pl. egy cimbalom).²⁶³ A konyhai eszközök közül már korai források szólnak zöld színű „borsoló” (fűszertartó) ládákról,²⁶⁴ illetve ma is találkozhatunk még fa-és/vagy fémrészein zöldre festett régi öntöttvas kávédarálókkal (ld. 13. fotót).

²⁴⁵ „Kis nyári ruhám is eltemették
egy zöld ládába, ott tavaszig sírtak
s nyomukba – hűvös, józan, őszi tömjén –
halálosan fojtott a naftalin-szag” (Első ősz, 1909)

²⁴⁶ <https://hu.museum-digital.org/object/954564> (A letöltés ideje: 2024. 03.28)

²⁴⁷ ld. SZABÓ T. 1995, 126.

²⁴⁸ KOLUMBÁN 2005, 195.

²⁴⁹ NAGY VARGA 2002, 257.

²⁵⁰ Uo. 251.

²⁵¹ Vö. a valószínűleg az avasi református templom egykori berendezését képező zöld alapszínre festett, datált fogasokkal, ld. SZABADFALVI 1997, 184. Vö. még: a 239. jegyzetben írtakkal.

²⁵² Pl. SZABÓ T. 1984, 76. „1849: Vágyán a ' tornázt fáján végig két darabból álló hoszszu ferschlag, mellyekbe virágokat szoktak vetni vagy ültetni, mellyek Zöld színre vágnak festve.”

²⁵³ Országgyűlési Közlés (*Mult és Jelen*, 1846, október 1. 459.) Kápolna, ápril. 30. (*Eger Hetilap*, 1869, május 6. 139.)

²⁵⁴ Több forrás utal erre, pl. Századunk, 1843. június 22. 379.

²⁵⁵ S. Lackovits Emőke szíves szóbeli közlése.

²⁵⁶ BODÓ 1969, 268.

²⁵⁷ Közli: SZABÓ T. 1984, 120.

²⁵⁸ SZABÓ T. 2002, 949.

²⁵⁹ Uo. 924.

²⁶⁰ G. ETÉNYI–HORN 2005, 134.

²⁶¹ Közli: SZABÓ T. 1995, 797.

²⁶² Közli: Uó. 2002, 576.

²⁶³ Közli: Uó. 1975, 1182.

²⁶⁴ RADVÁNSZKY 1879, 128.

²⁶⁵ Idézet: LOVÁNYI 1944, 135.

A zöld szín természetesen a házak, épületek külső-belső falain is megjelenhetett, erről azonban most nem ejtek szót, helyettük inkább az utolsó téma, a zöldposztós asztalok tárgyalásával folytatom.

Zöldasztal

A Czuczor–Fogarasi Szótár asztal szócikkében mindösszesen annyi szerepel „Zöld asztal = tanácskozási.” Ballagi Mór (1867) szótárában szintén azt olvassuk: „zöld asztal, melynél tanácskoznak.” A 20. század első felében a nyelvészek közül elsőként Loványi Gyula foglalkozott a „zöldasztal” kifejezéssel ennél részletesebben. A „szőnyegre hoz” szólást elemezve arról ír, hogy ezt „nemcsak a franciában meg a németben találjuk meg, de megvan az olasz, spanyol, oláh, angol, holland, dán és alkalmasint még egynéhány nyelvben.” Arra jut, hogy mivel nyelvünkben egyebek mellett 'asztalterítő' értelme is volt a szőnyeg szónak, a „szőnyegre hoz” szólás a szőnyeggel leterített tárgyalási asztalra vonatkozik, jelentése: 'tárgyalási asztalhoz viszi az ügyet', és ebből fejlődött ki a „zöldasztal” átvitt értelme is.²⁶⁵ Később Zsoldos Jenő rámutatott arra is, hogy ez az összetétel már a 18. század óta jelenti a tárgyalóasztalt, illetve emellett „a 'hivatali tiszttség, hivatali méltóság' fogalmát” is.²⁶⁶ Megfigyeléseim szerint ráadásul a „zöldasztal” a 19. században már olyan mondatokban is megjelenik, amelyben megszemélyesítve ez a tárgy maga hozza a törvényeket.²⁶⁷ Sőt 1836-ban olyan hasonlatot jegyeztek le, ahol szokatlanul nem a zöldasztalt hasonlítják egy természeti képhez, hanem éppen megfordítva: a zöld mező képét a zöldasztal – ezek szerint már ekkor jól ismert – látványához: „E' szökőkuttól szép a' kilátás az Erdélyben egyetlen nagy kiterjedésű rétre, 's túl

²⁶⁶ Idézet: ZSOLDOS 1972, 91.

²⁶⁷ „a' zöld asztal bár mely szoros törvénnyel meghatározná 's fixirozná is a' magyar-nyelv' tisztaságát; azt a' szokás, a' közélet, a' nép... megszégyeníttené” Ld. az 1832-es szöveg újraközlését: Literatura 1932. október o. n.

14. Kép:

Baranya Vármegyei Közgyűlés dísztermének zölddel bevont asztalai a Papnövelde utca 5-ben 2024-ben (saját fotó).

*a' Küküllőn... a' rét mintegy zöld posztóval vonthosszú asztal a' törvényterem közepén.*²⁶⁸

Ami pedig a „zöldasztal” kifejezés eredetét illeti, nyilvánvaló, hogy legkorábban a magas rangúak kastélyában fedték be textilekkel az asztalokat, ezekben a kastélyokban pedig azok az előkelő nemesek éltek, aki közül a mindenkori döntéshozók, magas hivatalt betöltő személyek kerültek ki. A kérdés már csak az, mikor vált „a szőnyegre hoz” szólásból „zöldasztal”, vagyis mikor kezdték a tárgyalóasztalokat kifejezetten zöld színű textillal teríteni/bevonni?

Benda Borbála kutatásaiból tudjuk, hogy a kerek asztalok használata a 17. század terjedt el nagyobb számban a magyar előkelők kastélyaiban, ezek voltak azok az asztalok, amelyeket már „*kárpitokkal, méghozzá többnyire zöld színűvel!*” vontak be, „*akárcsak a hozzájuk tartozó székeket.*”²⁶⁹ Voltaképpen úgy lehet elképzelni ezek használatát, hogy a főúri étkezések alkalmával a bevont asztalokra kerültek a fehér terítők, hivatalos találkozások és tanácskozások esetén azonban a terítő nélküli, tetejükön zöld színt mutató asztalok mellett folytak a beszélgetések. Eredetileg, de később is a nemesi rangúak tárgyalhattak ezen asztalok mellett, vagyis azok, „*kiknek a' zöldasztalnál ülésök és szavok volt.*”²⁷⁰ Magának a „zöldasztal” összetételnek a használata azonban talán inkább abban a korban terjedhetett el szélesebb körben, amikor már az országgyűlésnek helyet adó termekben kívül (pl.

²⁶⁸ Idézet: *Nemzeti Társalkodó*, 1836. november 8. 287.

²⁶⁹ *BENDA* 2014, 55.

²⁷⁰ Idézet: *Jelenkor*, 1848. december 18. 606.

a pozsonyi alsótábla ülésterme mellett²⁷¹) a megyeházákon, megyei hivatalokban, sőt akár a kisebb városokban is elterjedtek a zöld posztóval vont tárgyalóasztalok. Ezekre utalnak a „*hivatalos zöld asztal*”,²⁷² a „*tanácskozó zöld asztal*” (Kosztolányi), „*megyei zöld asztal*” (Jókai) kifejezések is. (Baranya vármegyében máig zöld asztal mellett üléseznek a képviselők, ld. 14. fotót).

Debrecenben a nagy tanácsháznak a Rákóczi szabadságharc idején már bizonyosan zöld posztós asztala volt, a „*német ármáda*” okozta károk között ugyanis felsorolják, hogy a városházából történt elmenekülés után az idegen fosztogatók „*az asztalról leszaggatták a zöld posztót.*”²⁷³ (A történelem ismétli önmagát, legalábbis egy szemtanú szerint 1938-ban az első bécsi döntés értelmében a Komáromba bevonuló magyarok azt találták, hogy a tanácsterem nagy T alakú asztaláról „*az utolsó foszlányig letépték a zöld posztót.*”²⁷⁴) Liptó megye kapcsán évszámra pontosan azt is meg tudjuk mondani, hogy mikor vonták be a gyűlésterem asztalát zöld posztóval, fennmaradt ugyanis egy 1691-es szabályozás, melyben három asztal felállítását is elrendelik, de közülük csak egyikre készítették zöld posztót.²⁷⁵ Az 1681-es soproni országgyűlésen a tanácsterem nagy asztala mellé négy új, erre az alkalomra készített asztal mellett tárgyalhattak a rendek, melyek mindegyikét „*új széles zöld remek posztóval*” vonták be.²⁷⁶ A posztó színeként ezekből a korai időktől egy kivétellel mindig a zöldet említik. Egyes források szerint ugyanis az ónodi országgyűlésen (1707) történt véres események, pontosabban az ott meggyilkolt Rakovszky Menyhért turóci táblabíró, a szintén akkor megölt turóci alispán emlékére Turóc vármegye tanácsasztala később „*a vörös és nem zöld posztóval vonatott be.*”²⁷⁷

Mikszáth Kálmán egy 1883-as novellájának „*a zöld asztalon ütik az alsót a királlyal*” mondatából ugyanakkor arra következtethetünk, hogy ekkor már a szerencsejátékokhoz használt asztalokat is zöld posztóval vonták be.²⁷⁸ Egy néhány évvel korábban megjelent, különféle technikai ismereteket összegyűjtő kötet a kelmfestésnek azon módszerét is ismerteti, amellyel „*a játékasztalok, tekeasztalok stb. bevontára használt*” zöld posztó festésének eljárását ismerteti.²⁷⁹ Egy az óbudai vendéglátásra fókuszáló kutatás fényében azonban azt is tudjuk, hogy már a reformkorban divatos játék volt hazánkban a biliárd, például az óbudai Korona fogadóban már egy 1819-es leltár számba vett két zöldposztóval fedett biliárdasztalt (ugyanitt minden bizonnyal a nemzeti színek korabeli divatjának hatására 1840-es években a táncsterem oszlopait a trikolór két színét megidézve festették fehér-zöldre.²⁸⁰) A 19. század első felében a nagykárolyi kastély tekeszobájában viszont egy zöldposztóval borított cseresznyefa asztal állt a Károlyi grófok rendelkezésére.²⁸¹ Ez utóbbi játékasztal az, amelyet még Arany János is megénekel „*Az elveszett alkotmányban.*”²⁸² A korábban említett biliárdasztal viszont Petőfinél jut szerephez, ha nem is a verse-

²⁷¹ PÁGET 2011, 64. Az 1835-ös diéta színösszképét e külföldi szemtanú szerint három szín határozta meg: a gyászoló követek fekete ruhája, a fehér falak és a zöld posztóval fedett hosszú asztal.

²⁷² Idézet: *Honművész*, 1836. augusztus 18. 525.

²⁷³ Idézet: *BODNÉ BOBROVSZKY* 1980, 50.

²⁷⁴ Idézet: *KÁPY* 1939, 68.

²⁷⁵ *BÓNIS-DEGRÉ* 1967, 6.

²⁷⁶ *PÁYR* 1917, 485.

²⁷⁷ Idézet: *DIENES* 1935, 421.

²⁷⁸ „A zöld asztalon ütik az alsót a királlyal” Ld. „Az olvasóhoz – A nem olvasókról” című elbeszélést 1883-ból.

²⁷⁹ *FRECSKAY* 1879, 320. Vö. Sárd (Erdély) 1854: „a Nappali Házba... találhatik... égy Kártyázó asztal Zöld posztóval bé huzva.” Közli: *SZABÓ T.* 1993, 221.

²⁸⁰ *SIMON* 2020, 110.

²⁸¹ *FAZEKAS-KUJBUSNÉ MECSEI* 2000, 227.

²⁸² Mélyen aludt immár hős Bende kemény teke-asztal,/ Zöld posztós közepén, keserű játéknak utána (Ötödik Ének, 1845)

iben, de az életének eseményei közt mindenképp. Egyes kutatások szerint ugyanis 1848-ban, a bécsi forradalom hírével a Pilvaxba érkező fiatalember felugrott a kávéház egyik biliárdasztalára, és onnan mesélte a híreket, majd az „*egymást váltó szónokok mind követték a hírnök példáját*”, vagyis az ifjak, köztük hihetőleg Petőfi is a biliárdasztalra állva szónokolt. A Pilvax tulajdonosa mindezt a kassza mögül eltorzult arccal vette tudomásul, „*aggodalmát a fiatalok vasalt, néha sarkantyús csizmája okozta, amellyel igen könnyen felsérthették az asztalok különleges és nagyon drága zöld posztóját.*”²⁸³ A polgári-úri körök szórakozóhelyeihez hasonlatosan a szerényebb vendéglátóhelyek, kocsmák is rendelkezhetek azonban zöld színű asztalokkal, ezek viszont egyszerűen zöldre festettek lehettek, legalábbis erre következtethetünk azon 19. század végi gúnyos megállapításból, miszerint „*az öreg kollega többet volt a posztó nélküli zöld asztal mellett, poharakat hajtogatva, mint az akkori úriszéki zöld posztós asztal előtt.*”²⁸⁴

De visszatérve a „zöldasztal” kifejezéshez, a hivatali zöld posztós asztal a 19. század végére már a falusi községházakra is eljutott, éppen ezért kerülhetett a Mille-neumi Kiállítás Néprajzi Falujában is belőle egy példány. A korabeli leírás szerint a kiállításon felépített községháza tanácsstermék falán „*ő Felsegeik arczképei, a zöld posztós nagy asztal körül egyszerű barnára mázolt falusi székek*” álltak.²⁸⁵ Abban az időben, amikor a falvakban is zöldasztalok mellett döntöttek a helyi ügyekről, a városokban már a zöldposztós asztaloknak egy külön változata is népszerű lehetett, nevezetesen a hivatalokban és az iskolákban alkalmazott íróasztal. Sőt valószínűleg már Kossuth Lajos kormányzóelnöki döntéseit egy zöld posztóval vagy egy annál is értékesebb bőrrel bevont íróasztal mellett hozhatta meg. Legalábbis egyebek mellett ezek kerültek elárverezésre, amikor Kossuthnak 1849-ben a pesti elnöki irodájából Szegedre kellett menekülnie.²⁸⁶ A zölddel bevont íróasztalok nem csak a politikusok, hanem a tanárok íróasztaloként is szolgáltak legkésőbb a 19. század második felétől. Kapuváron az 1880-as években az Állami Polgári fiú és Leányiskolában az igazgató irodája szám szerint kettő, egy egyszerű és egy zöld posztós „*álló íróasztallal*” volt felszerelve. Hogy a kettő bútordarab formailag miben különbözhetett, azt csak találgatni lehet. Ugyanennek az intézménynek a tanácskozási helyiségében (valószínűleg a tanári szobájában) is állt azonban egy zöld posztós asztal, az viszont már bizonyosan a hagyományos „*tanácskozási asztalok*” kinézetét mutathatta, hiszen utóbbi névvel jelölték.²⁸⁷ Szegeden az Állami Kaluzál Gimnázium (1899-ben) jobban el volt látva zöld posztós íróasztalokkal, hiszen nem csupán az igazgatóiba és a tanáriba kerültek ilyenek, hanem még a szertárba is jutott belőlük kettő a „*szertárörök*” örömére.²⁸⁸ Az íróasztalok a szépírók számára is elengedhetetlen munkaeszközöknek számítottak, Gárdonyi Gézaról máig azt gondolják egyes irodalmárok, hogy regényeit olyan feszített munkatempóban írta, hogy közben épp csak annyi szünetet tartott, „*ami alatt a molyok nem rohantak neki az íróasztala zöld posztójának.*”²⁸⁹

Nem kizárólag a jómódú magánlakásokban és az állami szférához tartozó intézményekben fordulhattak elő a zöld posztóval vont bútorok, kutatásaim szerint az ilyen néven nevezett textil a templombelsőben is már korán megjelenhetett. Erdélyből

²⁸³ Lestyán Sándortól idézi: *SZÁNTÓ* 2017, 11–12.

²⁸⁴ Idézet: *HANG* 1897, 182.

²⁸⁵ Idézet: *KOVÁCS* 1896, 257.

²⁸⁶ *TÓTH* 1995, 85.

²⁸⁷ A Kapuvári m. Kir. Állami Polgári Fiú- és Leányiskola Első Értesítője az 1884–85. tanévről. 27.

²⁸⁸ A Szegedi Magy. Kir. Állami Főgymnasium Ért. 1899–1900. tanévről, 63–64.

²⁸⁹ Idézet: *SZ. KIRÁLY* 2017, 264.

már 18. század első feléből van adat arra, hogy felajánlásként a templomi „*chat-edrát*” (szószéket) zöld posztóval vonatta be egy özvegyasszony, a „*pulpitussal*” együtt,²⁹⁰ utóbbi viszont drágább, „*kék selyem materiát*” kapott.²⁹¹ Előbbi gyapjúszövet már ekkor sem számíthatott különösen értékesebb anyagnak, erre mutat templomi szőnyegként való alkalmazása, illetve az is, hogy az udvarházakban az ablak belső párkányára is ebből szabtak „*könyöklőt*,”²⁹² és az – amúgy is leggyakrabban zöldre festett hintókba – is gyakran ebből készült ülészuhat. Sőt, volt, aki arra használta az Erdélyi posztósok közönségesnek számító termékét: a zöld színben készített posztót,²⁹³ hogy egy ebből szabott darabbal fedje le az árnyékszékét.²⁹⁴ Természetesen zöld posztó és zöld posztó között is lehetett különbség, hiszen mint már utaltam rá, a biliárdasztalok készítéséhez nem közönséges, hanem különösen finom és drága posztót használtak az arra szakosodott asztalosok.

A korábban is emlegetett fehér-zöld színpárosítás érdekes módon még a zöldasztal kapcsán is feltűnik az írott forrásokban. Még ha vizuálisan nem is gyakran kerülhetnek egymás mellé a fehér abrosszal leterített asztalok és a zöldposztósak, a szövegekben többször bukkan elő szembeállításuk. Úgy ahogyan arra is van példa, hogy a „*zöldfarsang*” ellentétéként nem egyszerűen a farsangot említik, hanem a „*fejér*” farsangot, ezzel a jelzővel utalva a tél végi havas (erdélyi) tájra.²⁹⁵ Szépiróink közül például Krúdy használta fel történelmi témájú prózájában a két különböző célra, egyik esetében a hivatalos beszélgetésre is alkalmas, de voltaképpen étkezésre való, a másik esetében a valódi tárgyalásokra hivatott asztaltípus szembeállítását: „*Magyarországon már akkoriban is több dolgot döntöttek el fehér asztal mellett, mint a zöld posztónál.*” (*Az első Habsburg, 1931*). Ugyanakkor már őt megelőzően is felfigyeltek a fehér és a zöld színnek az asztalok kontextusában feszülő ellentétre. Például egy naptárban olvashatjuk a következő vidám hangvételű fejtegetést a liba elnevezéséről: „*A mi Magyarhonban lúd = Erdélyben liba; a magyarhoni liba = Erdélyben pipe. Melyik jobb? Nem tudhatni; mert még a m. t.*²⁹⁶ *társaság e tárgyban nem határozott. Még nem juthattak a libácskák a zöld asztalra. A fehér terített asztalon pedig mindkettő jó sülvé, a lúd is ha kövér – a pipe is ha nem sovány.*”²⁹⁷

Összefoglalásként csak felsorolásszerűen áttekintjük a tanulmány fő megállapításait. Az általam eddig áttekintett írott forrásokból a zöld színnel kapcsolatban egy olyan kép tárulkozik fel, miszerint:

1. a 18-19. századi emberek úgy alakították a környezetüket, hogy abban jelentős szerepet kapott a zöld szín. Ezt a következő módon érték el:
 - a) a lakó- és közterekre, közösségi, templomi és ideiglenesen felállított építményekre a természetből alkalmilag beemelt, olykor magukra is tűzött zöld ágak révén, amelyek (időben előrehaladva egyre inkább virágokkal,

²⁹⁰ KOLUMBÁN 2005, 212. Vö. a zöldre festett pulpitusról szóló adattal: „1694: Az Templomba(n) va(gyo)n... Zölden festet Kantor(na)k való Éneklő vagy Gradualhoz való Pulpitusis.” Közli: SZABÓ T. 1993, 96.

²⁹¹ KOLUMBÁN 2005, 212. Vö. „Vágjon a' Prédikáló széken égj darab zöld posztó, mellynek egyik vége rojtos.” Közli: SZABÓ T. 2002, 483.

²⁹² Közli: SZABÓ T. 1975, 57. Vö. Hadad várában zöld és piros posztóból is készült könyöklő, ld. PETRI 1901, 71., 74.

²⁹³ Közli: Uő. 1995. 1701: „Minden féle Posztót Erdélyi modgyára csinálhatnak, és Zöldön festik meg.”

²⁹⁴ Közli: Uő. 1975, 624. 1786: „A' Tornáztban van Egy zöld posztóval bé borított Árnyékszék.”

²⁹⁵ Közli: Uő. 1978, 794. 1795: „Édes Nagos Asszonyom a' jo Reménység a' ki az egeszsz világot táplálni szokta és a' ki engemet is egyik fejér a' másik zöld farsángra mindenkor egyforma állapotba(n) által viszsen nem engedi nékem el tsüggednem.”

²⁹⁶ Jelen esetben „m. t. társaság” rövidítésnek két feloldása is elképzelhető: „magyar tudós” esetleg „mélyen tisztelt” társaság.

²⁹⁷ Idézet: GIROKUTI PINZKÉRI 1858, 163.

szalagokkal, kendőkkel felékesítve) egyrészt kultikus/mágikus, másrészt díszítő és/vagy gyakorlati funkciót töltöttek be.

b) a zöldmázás kerámiák révén:

egyrészt a ház reprezentatív helyiségébe (legkorábban először az előkelő palotákba, udvarházakba, majd a kevésbé módos társadalmi rétegek hajlékaiba) a lakótér látványának képét jelentősen meghatározó zöld cserép-kályhák révén

másrészt a főleg ünnepi alkalmakon használt zöld kancsók/korsók/butel-lák különböző díszítettségu és nagyságu, de mindenképpen megbecsült darabjai révén, illetve részben tájanként változó mennyiségben és háztartások gazdagságától is függően különféle ünnepi (pl. lakodalmas tál) vagy hétköznapi zöldmázás edények (pl. mézes korsó, lekváros fazék stb.) révén.

c) fából készült tároló- és más bútorok, kisebb-nagyobb fából készült használati tárgyak, néhol épületelemek vagy építmények révén, amelyet végig a vizsgált időintervallumon keresztül egyéb színek mellett zöldre, illetve egyes területeken és időszakokban viszont bizonyíthatóan dominánsan zöld alapszínre festettek.

d) részben a zöld textillel bevont asztallapok használata révén, a különböző minőségű zöld posztóval fedett asztalok ugyanis kitüntetett helyet kaptak már a 18. századot megelőzően is, mint a főúri rétegekhez kötődő politikai döntéshozatal tárgyi eszközei, majd legkésőbb a 19. századtól részben az úri-városi rétegek számára az edukáció (az iskolai tanítás és a tanulás) és a közösségi szórakozás eszköztárában is.

2. A zöld szín sok esetben egy másik, vagy több más színnel együtt jelent meg a tárgyakon (pl. a tarkán díszített zöld alapszínű kelengyeládákon), több esetben a fehérrel alkotott kontrasztjával (fehér ruhás lányok mellett zöld ágak, fehérrel meszelt fal mellett zöld kályha és/vagy zöld bútorok, a fehérrel cifrázott zöld alapszínű ládák stb.) formálta a korabeli emberek lakókörnyezetének színpalettáját.

3. A korszak elején még színtelenebb tárgyi kultúrában a zöld szín mindenekelőtt ünnepi vagy kivételes alkalmakon tűnt fel, úgymint a jeles napokra vágott zöld ágak, az áldomásiváshoz, céhes ünnepekhez, úrvacsorához, lakodalomhoz stb. kapcsolódó zöld kancsók és a döntéshozás, törvénykezés pillanataiban megjelenő zöldposztós asztal kontextusában. Éppen ezért feltehetően a 18. században és a 19. század egy részében az „ünnepiség” fogalma is beletartozhatott e szín pozitív (termékenység, reménység, halhatatlanság) jelentései közé.

Az utolsó pontban megfogalmazott hipotézis azonban még további vizsgálatokra szorul, ebben a tekintetben mindenekelőtt a 18-19. századi ünnepi öltözködésben megjelenő színek kutatásától várhatunk további eredményeket.

Bibliográfia

- D. ASKERCZ É.* 1976: Polgári otthonok a 17-18. századi Sopronban. Arrabona 18 (1976) 89-142.
BÁLINT S. 1957: Szegedi Szótár I. Budapest, 1957, 863.
BÁLINT S. 1958: Szegedi Szótár II. Budapest, 1958, 704.
BÁLINT S. 1977: Ünnepi kalendárium I. Budapest, 1977, 528.
BÁLINT S. 1989: Karácsony, húsvét, pünkösöd. Budapest, 1989, 404.

- BÁLINT S. – BARNA G.* 1994: Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Budapest, 1994, 384.
- BÁLIZS B.* 2020: Veres róka, vörös bársony, piros rózsa. A piros/vörös a magyar nyelvben és kultúrában. Budapest, 2020, 476.
- BÁLIZS B.* 2023: Fehér ruha, meszelt ház. A magyar trikólór középső színe a 19. századi magyar paraszti kultúra kontextusában. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 56 (2023) 231–256. <https://doi.org/10.62148/JPME.2023.13>
- BALOGH A.* 1996: Aratás. Palotai Krónika (1996) 13–14.
- BARTHA E.* 2004: Borbála ág. In: Dr. Diós I. (szerk.): Magyar Katolikus Lexikon I. Budapest, 2004, 931–931.
- BENCSIK J.* 1993: Tokaj társadalma a tárgyak tükrében 1774–1849. Sátoraljaújhely–Miskolc, 1993. 202.
- BENDA B.* 2014: Étkezési szokások a magyar főúri udvarokban a kora újkorban. Szombathely, 2014, 320.
- BERECZ Á.* (szerk.) 2016: „Semmi újságot írni nem tudok”. Ráday Gedeonné Szentpéteri Katalin levelezése. Budapest, 2016, 328.
- BEREZNAI ZS.* 1987: Adatok a házkultuszhoz. Agria 23 (1987) 331–351.
- BEREZNAI ZS.* 1999: A házépítés hiedelem- és szokáskörének funkcionális vizsgálata. Cumania 16 (1999) 115–172.
- BENKŐ E.* 1984: Székelykeresztúri kályhacsempék 15-17. század. Bukarest, 1984, 80.
- BERKITY GY.* 1839: Népismertetés. Tudománytár 6 (1839) 314–331.
- BESSENYEI F.* 1894: Vukovics Sebő emlékiratai Magyarországon való bujdosása és száműzetésének idejéből. Budapest, 1894, 536.
- BINDER P.* (szerk.) 2000: Brassói magyar krónikások és barcasági evangélikus egyháztörténetek (1550–1800) Szecseleváros, 2000, 374.
- BÓDINÉ BELIZNAI K.* 2014: A bíbor méltóság, a sárga árulás. Budapest, 2014, 316.
- BÓDI ZS.* 1996: Lakodalmi szokások Ipolytölgyesen. In: Ikvainé Sándor I. (szerk.): Néprajzi, történeti és múzeumszociológiai tanulmányok a Ferenczy Múzeumból, Szentendre, 1996, 41–94.
- BODNÉ BOBROVSZKY I.* 1980: A XVII. századi mezővárosok iparművészete. Kecskemét, Nagykőrös, Debrecen Budapest, 1980, 289.
- BODÓ S.* 1969: Két miskolci vagyontárgy 1762-ből. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 8 (1969) 265–281.
- BONA G.* 2003: A szabadságharc hadseregének nemzeti jelképei. História 2003, 16–19.
- BÓNIS GY. – DEGRÉ A.* 1967: Megjegyzések a képviselői

- intézmények alakulásához. Levéltári Szemle 17 (1967) 1–19.
- BORBÉLY SZ.** 2005: Tudósítás Tatáról, 1801-ben. Új Forrás 37 (2005) 94–101.
- BOROS J.** 1972: Csomortáni tulipántos ládák. Művelődés 25 (1972) 36–38.
- BOTTYÁN J.** 1980: Mennyező asztalosok templomdíszítő művészete. Confessio 1980/1, 72–86.
- BOURHIS, K. DE** 1989: Preface In: Uó (szerk.): The Age of Napoleon: Costume from Revolution to Empire, 1789–1815. IX–XIII.
- BRIGHT, R.** 2019: Utazás Bécsből Alsó-Magyarországon keresztül némi betekintéssel Bécs állapotára a Kongresszus idején az 1814. évben I. Máriabesnyő, 2019, 279.
- BUNTA M. – KATONA I.** 1983: Az erdélyi üvegművesség a századfordulóig. Bukarest, 1983, 159.
- CSÁNYI V.** 2010: Dél-alföldi régészeti adatok Sabján Tibor kályharekonstrukciós kísérleteihez. Ház és Ember (2010) 243–253.
- K. CSILLÉRY K.** 1987: A komáromi láda és hatása a sárközi „bútorvirágzásra”. Műtárgyvédelem 17 (1987) 47–74.
- K. CSILLÉRY K.** 1991: Bútorművesség. In: Paládi-Kovács A. (szerk.): Magyar Néprajz nyolc kötetben 3. Kézművésesség. 482–523.
- H. CSUKÁS GY.** 1997: A kőépítkezés múltja a Balaton-felvidéken és a Bakonyban. In: Cseri M. – S. Laczkovits E. (szerk.): A Balaton felvidék népi építészete. Szentendre–Veszprém, 1997, 53–92.
- DABÓCZI D.** 2000: 18. századi kastélyleltárak Vas vármegyében. Savaria 23 (1996–2000) 25–87.
- DANKÓ I.** 2001: A magyar alma szimboliztika. In: Hoppál M. (szerk.): Elbeszélés és emlékezet, Budapest, 2001, 19–48.
- O. DEISINGER M.** 1972: Budapest környékén élő délszlávok karácsonyi szokásai. Studia Comitatusia 1 (1972) 167–183.
- DEMKÓ K.** 1888: Limitációk. Magyar Történelmi Tár 11 (1888) 187–195.
- DERCSÉNYI D. – VOIT P.** 1972: Heves megye műemlékei 2. Budapest 1972, 779.
- DIENES A.** (1935): Regélő romok. 1935, Rozsnyó, 511.
- DIVALD K.** 1999: Felső-Magyarország ingatlan és ingó műemlékeinek lajstroma. In: Bardoly I.–Cs. Plank I. (szerk.): A „szentek fuvarosa” Divald Kornél felső-magyarországi topográfiája és fényképei 1900–1919. Budapest 1999, 127–464.
- DOMOKOS P. P.** 1979: „... édes Hazámnak akartam szolgálni...” Budapest, 1979, 1519.

- DOMONKOS O.* 2002: Céhemlékek. In: Kücsán J. – Perger Gy. (szerk.): Győr-Moson-Sopron megye népművészete, Győr, 2002, 63–88.
- DÖMÖTÖR S.* 1958: Az őrségi lakodalom. *Ethnographia* 69 (1958) 289–290.
- DÖMÖTÖR S.* 1960: Az göcseji lakodalom néhány mozzanatáról In: Szentmihályi I. (szerk.): A Göcseji Múzeum jubileumi emlékkönyve 1950-1960, Zalaegerszeg, 1960, 263–275.
- FAZEKAS R. – KUJBUSNÉ MECSEI É.* 2000: Mindennapok Szabolcs és Szatmár megyében a XIX. században. Nyíregyháza, 2000, 426.
- DRNOVSZKY F.* 1837: Pográny és vidéke Nyitra vármegyében. *Regélő* 5 (1837) 183.
- G. ETÉNYI N. – HORN I.* 2005: Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16-17. században. Budapest, 672.
- FEJÉR G.* 1994: Az apátfalvi festő asztaloság kialakulásának kérdése. In: Novák L. (szerk.): Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére I. Szentendre 1994, 131–140.
- FÉL E. – HOFER T.* 1997: Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Budapest, 528.
- FERENCZII.* 1984: A deszki major népe. In: Hegyi A. (szerk.): Deszk története és néprajza. Szeged, 1984, 579–664.
- FRECSKAY J.* 1879: Találmányok könyve: ismeretek a kézmű- és műipar mezejéről. 4. kötet. Budapest, 1879. 344.
- B. GÁL E.* 1994: A debrő-parádi uradalom átvételi leltára 1777-ből. *Agria* 29-30 (1994) 139–159.
- GELENCSÉR J.* 1991: Délszláv szokások és hiedelmek. In: Gelencsér J. – Lukács L.: Szép napunk támadt. A népszokások Fejér megyében. Székesfehérvár, 1991, 577–621.
- GÉCZY N.* 2016: Minimális eszközökkel maximálisat alkotni. Efemer építmények Sopron építéstörténetében. *Soproni Szemle* 70 (2016) 212–221.
- GIRÓKUTI PINZKÉRI F.* (szerk.) 1858: Girókuti Erdélyi Naptára. Kolozsvár, 1858, 280.
- GÓCSÁNÉ MÓRÓ CS.* 2011: Blaskovichok a Rákóczi-korban. A Rákóczi-kor és -kultusz tárgyai a tápiószzelei Blaskovich-gyűjteményben. *Studia Comitatus* 32. (2011) 41–51.
- GVADÁNYI J.* 1795: Únalmas órákban, vagy-is A' téli hoszszú estvéken való idő töltés. Pozsony, 1795, 232.
- GYURICA A. – SABJÁN T.* 2006: Kályha. In: Kőszeghy P (szerk.): Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor 5. Budapest, 2006, 63–68.
- HAMMER F.* 2007: Fekete & fehér gyűjtemény. Pozsony, 2007, 238.
- HANG F.* 1897: Kalocsai szellemi omnibusz. Kalocsa, 1897,

319.

- HERNÁDY ZS.** 2010: „Akkor megtudom azon nagy titkot, melyet levélben közölni nem lehet.” Deák Ferenc levelei a Batthyány családnak (1845-1865) Századok 144 (2010) 617-637.
- HOLL I.** (1958): Középkori kályhacsempék Magyarországon I. Az udvari központok műhelyei és hatásuk a vidéki fazekasságra. Budapest Régiségei 18 (1958) 211-300.
- HORVÁTH J.** (2012): Adalékok a 17. századi győri otthonok berendezéséhez és díszítéséhez - végrendeletek és inventáriumok tükrében. In: Baráth M. – Molnár A. (szerk.): A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Budapest-Győr, 2012, 197-207.
- IKVAINÉ SÁNDOR I.** 1994: A lakodalom előkészületei Petőházán In: Novák László (szerk.): Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére II. Studia Comitatus 24. Szentendre, 1994, 469-491.
- IVÁNYOSI-SZABÓ T.** (szerk.) 1988: A mai Bács-Kiskun megye az 1848-49-es forradalom és szabadságharc idején. Kecskemét, 1988, 495.
- JÁKY R.** 2001: „Hej párta, párta, gyöngyös koszorú...” Vezető a magyar Millennium alkalmából rendezett kiállításához. Szentendre, 2001, 32.
- JESZENSZKY Á.** 1982: Gyümölcstermesztési szakkifejezéseink története. Kertgazdaság 14 (1982) 78-83.
- KAPY R.** 1939: Komárom. In: Malotay G. (szerk.): Felvidékünk – Honvédségünk. Trianontól Kassáig. Budapest, 1939, 63-72.
- KARDOS T.** 1957: Adatok és szempontok a magyar dráma kezdetéhez I. II. Filológiai Közlöny 3 (1957) 218-240. 303-338.
- KATONA I.** 1993: A habán mázokról: Szerencsi Mihály mázreceptkönyve. Műtárgyvédelem 22 (1993) 181-188.
- KESZEG V.** 2007: A zöldség-állítás egy funkciója: belépni az emlékezetbe. In: Pócs É. (szerk.): Maszk, átváltozás, beavatás. Vallásantropológiai fogalmak tudományközi megközelítésben. Budapest, 2007, 153-187.
- SZ. KIRÁLY J.** 2017: Gárdonyi utolsó levelei. Agraria 50. (2017) 263-280.
- KISS GÁ.** (főszerk.) 2012: Régi szavak szótára. Budapest, 2012, 476.
- KISS GÉ.** 1952: Ormánysági szótár Budapest, 1952, 611.
- KNÉZY J.** (2001): Otthon művészete. In: L. Kapitány O. (szerk.): Somogy megye népművészete. 2001, 71-110.
- KOCSIS E.** 2019: Előzetes jelentés az egri vár 2017-es ásatásából származó kályhacsempékről. Studia Agraria 38 (2019) 79-89.

- KOLUMBÁN V. J.* 2005: A Seps Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei. Aldoboly–Zalán. Kolozsvár, 2005, 256.
- KOMÁROMY A.* 1886: A tolcsvai Bónis család levéltárából. Magyar Történelmi Tár (1886) 577–584.
- KORKES ZS.* 2004: Rozmaring a magyarországi paraszti ünnepnapokban. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 2001–2004 (2004) 150–169.
- IFJ. KÓS K.* 1968: A régi székely bútorfestésről. Korunk 27 (1968) 1166–1173.
- KOVÁCS GYU.* 1896: A néprajzi kiállítás. Ethnographia 7 (1896) 253–272.
- KOVÁCS GYŐ.* 2004: Cseréppipák a 17-18. századból. Budapest Régiségei 38 (2004) 121–131.
- KRESZ M.* 1966: Maksa Mihály tásas. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyvei 1 (1966) 115–151.
- KRESZ M.* 1972a: Népművészetünk története. A Néprajzi Múzeum kiállítása, 1971. Néprajzi Értesítő 54 (1972), 143–154.
- KRESZ M.* 1972b: A dél-dunántúli kerámia helye a magyar és az európai kerámiaművészetben. Baranyai Művelődés 1972. 4. sz. 56–60.
- KRESZ M.* 1991: Agyagművészet. In: Domonkos O. (főszerk). Magyar Néprajz 3. Anyagi kultúra. Budapest, 1991, 524–600.
- KÜLLŐS I.* 2012: Ünnepi köszöntők két erdélyi kéziratos énekeskönyvben. In: Uő: Közkezen, közszájon, köztudatban. Folklorisztikai tanulmányok. Budapest, 2012, 131–153.
- S. LACKOVITS E.* 2000: Az egyházi esztendő jeles napjai, ünnepi szokásai a bakonyi és Balaton- felvidéki falvakban. Veszprém, 2000, 287.
- F. LAJKÓ O.* 2008: „Veres fazék, paraszt csupor, tokános tál” Az írott források szerepe a 17. századi kerámia kutatásában. Múzeumi kutatások Csongrád megyében 2007 (2008) 27–42.
- F. LAJKÓ O.* 2015: „Cserepén ismerem, minémű fazeka volt” Szeged, 2015, 232.
- LAJOS Á.* 1979: Nemesek és partiak Szuhafőn. Miskolc, 1979, 70.
- IFJ. LELE J.* 2001: Kőcsönmunka hagyományos Tápén. Múzeumi Kutatások Csongrád megyében 1999–2000, 2001, 173–179.
- LENGYEL Á.* 2005: Rózsaszimbólika a népi imádságokban és kultuszban. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 19 (2005) 171–183.
- LISZKA J.* 2016: S botját ott lelte kivirulva... (Egy motívum határtalanságairól - 2.) Fórum Társadalomtudományi

- Szemle 18 (2016) 3–25.
- LOVÁNYI* 1944: Szőnyegre hoz. Magyar Nyelv 40 (1944) 134–135.
- LUKÁCS L.* 2017: Pünkösdi zöldág-hordás. *Agria* 50 (2017) 151–158.
- MAGYAR K.* 1976: A középkori Báthori-várkastélyok kályháiról. *Művészettörténeti Értesítő* 25 (1976), 101–109.
- MÁRKI S.* 1897: Hundert Jahre sächsischer Kämpfe. *Századok* 31 (1897) 726–731.
- MISKIN, L.* 2015: “True Indian Muslin” and the Politics of Consumption in Jane Austen’s Northanger Abbey. *Journal for Early Modern Cultural Studies* 15 (2015) 5–26.
- MITHAY S.* 1986: Adatok a pápai uradalom és kastély történetéhez 1738–1756. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* (1986) 399–428.
- MURÁDIN J. – SZÜCS GY.* 1996: Nagybánya 100 éve. *Miskolc–Nagybánya*, 1996, 227.
- NAGEL, S.* 2017: Mária Terézia. Mária Antónia lányának sorsa. *Debrecen*, 474.
- NAGYBÁKAY P.* 1966: Veszprémi és Veszprém megyei céhládák. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 5 (1966) 91–142.
- B. NAGY M.* 1973: Várak, kastélyok, udvarházak ahogy a régiek látták. XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak. *Bukarest*, 1973, 410.
- NAGY VARGA J.* 2002: Fatárgyak és egyéb úrasztali eszközök a kárpátaljai református gyülekezetekben. In: *V. Küllős I. – Szalay E. (szerk.): Kárpátaljai Református Egyház 5. (Magyar Református Egyházak Javainak Tára sorozat) Budapest*, 2002 215–271.
- NAVICKAS, K.* 2010: „That sash will hang you”: Political Clothing and Adornment in England, 1780–1840. *Journal of British Studies* 49 (2010), 540–565.
- N. n.* 2007: Szent Mihály főangyal megjelenése. In: *Diós I. – Viczián J. (szerk.): Magyar Katolikus Lexikon 12. Budapest*, 2007, 899–900.
- NOVÁK L. F.* 2018: Kecskemét, a Három Város gyöngyszeme. *Forrás* 50 (2018) 80–99.
- PAGET, J.* 2011: Magyarország és Erdély. *Napló. Kolozsvár*, 2011, 518.
- PALÁDI-KOVÁCS A.* 1991: Kályhás mesterség. In: *Domonkos O. (főszerk.) Magyar Néprajz 3. Anyagi kultúra. Kézművesség. Budapest*, 1991, 601–613.
- PALÁDI-KOVÁCS A.* 2009: Kézművesség, ipar, háziipar. In: *Magyar Néprajz 1.2 Táj, nép, történelem. Budapest*, 2009, 339–356.
- PÁLL I.* 1992: Építési szerződések, építőmesterek a 18–19. századi Szabolcs és Szatmár megyékben. *Ház és ember*

- 8 (1992), 143–151.
- PAYR S.* 1917: A soproni evangélikus egyházközség története. I. kötet. Sopron 1917, 521.
- PERGER GY.* 1996: Középkori diákszokások továbbélése és változásai a népi kultúrában. In: G. Szende K. – Szabó P. (szerk.): A magyar iskola első évszázada. Győr, 1996, 133–140.
- PÉTERNÉ FEHÉR M.* 2015: „Üdvözlégy Császáruk!” Ferenc József két látogatása Kecskeméten. Kecskemét, 2015, 121.
- PETRI M.* 1901: Szilágy vármegye monográfiája II. Zilah, 1901, 576.
- PÓCS É.* 1992: Hiedelmek az Alföldön. In: Novák L. (szerk.): Hiedelmek, szokások az Alföldön. II. Nagykőrös, 1992, 593–606.
- PRAZNOVSZKY M.* 2005: Egy nógrádi női szerep lehetőség Mikszáth Kálmánné emlékirata alapján. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 19 (2005) 193–202.
- PROBERT CH.* 1984: Brides in Vogue since 1910. London, 1984, 84.
- RÁCZ I.* 1989: A debreceni cívisvagyon. Agrártörténeti tanulmányok 14. Budapest, 1989. 404.
- RADÓ P.* 1943: Az „aprószentekelés” s a magyar liturgiátörténet. Theológia 10 (1943) 257–260.
- RADOVÁN I.* 1984: Keresztesi lakodalmi szokások. Művelődés 37 (1984) 29–31.
- RADOVICS K.* 2008: „Majd emlékezni jó lesz” elfogult írás egy korszakot lezáró restaurálásról. Örökség 12 (2008), 14.
- RADVÁNSZKY B.* 1879: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században II. Budapest, 1879, 406.
- RAPAICS R.* 1929: Palmarum. Új idők 35 (1929) 391–392.
- SABJÁN T.* 1998: Tüzelőberendezések a történeti forrásokban II. Ethnographia 109 (1998) 477–503.
- SABJÁN T.* 2002: Kályhák. In: Kücsán J. – Perger Gy. (szerk.): Győr-Moson-Sopron megye népművészete, Győr, 2002, 163–184.
- S. SÁRDI* 2008: A magyar női költészet történetének első fejezete. 1690: Nőköltők színre lépése. In: Szegedy-Maszák M. (főszerk.): A magyar irodalom története I. Budapest, 2008, 539–554.
- SCHRAM F.* 1969: Vác népének szellemi kultúrája 1686–1848 között. Levéltári Szemle 19 (1969) 627–681.
- SIEGFRIED, S.* 2015: The Visual Culture of Fashion and the Classical Ideal in Post-Revolutionary France. The Art Bulletin 97 (2015) 77–99.
- SILLING I.* 2015: A műrokonság és a házassági rokonság néhány jellegzetessége Kupuszinán. In: Kothencz K.

- (szerk.): Családi csokrok. A 9. Duna-Tisza közti nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia, Baja, 99–106.
- SIMON K.* 2020: A kocsmáktól a fogadóig. A vendéglátás keretei és története Óbudán 1848-ig. Budapest, 2020, 300.
- SOÓS I.* 1991: Képek a pásztói egyházközösség és művelődés történetéből 1848-ig. In: Soós I. – Lénárt A.: Tanulmányok Pásztó történetéből. Salgótarján, 1991, 7–48.
- SZABADFALVI J.* 1997a: Bútorok. In: Fügedi M. (szerk.): Borsod-Abaúj-Zemplén Megye népművészete. Miskolc, 1997, 227–254.
- SZABADFALVI J.* 1997b: Templomok festett bútorzata. In: Fügedi M. (szerk.): Borsod-Abaúj-Zemplén Megye népművészete. Miskolc, 1997, 171–192.
- SZABÓ T. A.* 1969: Tombor Ilona: Magyarországi festett famennyezetek. Ethnographia 80 (1969) 467–474.
- SZABÓ T. A.* (főszerk.) 1975: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár 1. kötet. Bukarest, 1975, 1225.
- SZABÓ T. A.* (főszerk.) 1978: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár 2. kötet. Bukarest, 1979, 1219.
- SZABÓ T. A.* (főszerk.) 1984: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár 4. kötet. Bukarest, 1984, 1299.
- SZABÓ T. A.* (főszerk.) 1993: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár 6. kötet. Bukarest, 1993, 1150.
- SZABÓ T. A.* (főszerk.) 1995: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár 7. kötet. Bukarest, 1995, 1255.
- SZABÓ T. A.* (főszerk.) 2002: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár 11. kötet. Bukarest, 2002, 1065.
- SZÁNTÓ A.* 2017: Kávéházi játékok. Budapest 40 (2017) 10–13.
- SZÁVAY GY.* 1896: Győr monografia a város jelenkoráról a történelmi idők érintésével. Győr, 1896, 483.
- SZENDREY Á.* 1937: Házasság. In: A magyarság néprajza IV. Budapest, 1937, 186–210.
- SZENDRÓDINÉ GOMBÁS Á.* 2003: Egy 19. századi debreceni típusú láda restaurálása. Ház és ember 16 (2003) 193–210.
- SZIRMAI SZIRMAY A.* 1809: Szathmár vármegye fekvése, történetei és polgári esmerete. 1809, Buda, 258.
- SZTRINKÓ I.* 1965: A tanyák és a város árucserkapcsolata: tanya–város migráció. In: Szabadfalvi J. – Viga Gy. (szerk.): Árucsera és migráció, Miskolc, 1965, 89–98.
- TÁTRAI ZS.* 1991: Fa, zöld ág és vessző. Élet és Tudomány 46 (1991) 628–630.
- TÁTRAI ZS.* 1997: Evangélikus vallási néprajz. Credo 3 (1997) 72–77.
- TÁTRAI ZS.* 2007: A zöld ág szerepe a magyar pünkösdi

- szokásokban. *Ethno-Lore* 23 (2007) 469–514.
- THALY K.* 1873: Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei és egyéb emlékezetes írásai. Budapest, 1873, 708.
- THALY K.* 1886: Gróf Esterházy János győri vice-generálisnak és fiának Ferencznek fegyverei, hadi fölszerelése s ládabeli egyéb portékái. *Magyar Történelmi Tár* 9 (1886) 181–195.
- TISOVSZKY ZS.* 1992: A némettség farsangi és lakodalmas hagyományai Komárom-Esztergom megyében. In: Somorjai J. (szerk.): *Az elődtelepülések és Tatabánya város története*, Tata, 1992, 193–205.
- TOMKA G.* 2009: 16. századi kályhacsempék az ónodi vár ásatásából II. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (2009) 359–383.
- TÓTH A.* 2015: Vőfélykönyvek és vőfélyversek a 19. században. Miskolc, 2015, 591.
- TÓTH A. J.* 2017: Ünnepek a keresztény és a pogány kor határán. Budapest, 2017, 342.
- TÓTH Á.* 2003: A Habsburg-család tiszteletére a 18. században Magyarországon emelt diadalívек és európai összefüggéseik. *Művészettörténeti Értesítő* 52 (2003) 275–297.
- TÓTH B.* 1995: Kossuth Lajos utolsó pesti lakása. *Társadalmi Szemle* (1995) 83–93.
- TÓTH F.* 1982: A makói ház. *A Makói Múzeum füzetek* 30. Makó, 1982. 141.
- TÓTH I.* (szerk.) 2001: Szívvel szóval tiszta ésszel. Himnuszok, zsolozsmák, intelmek és könyörgések latin nyelvű költészetünkből. Budapest, 2001, 204.
- TÓTH I. GY.* 2006: A magyar művelődés a kora újkorban. In: Kósa L. (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. Budapest, 2006, 164–249.
- SZ. TÓTH J.* 2004: A németek viselete Pest megye nyugati felében. Farkas R. (szerk.): *Néprajzi-történelmi tanulmányok*, Szentendre, 49–78.
- TÖRŐCSIK I.* 2005: Régészeti és néprajzi kályhaleletek Szegedről. *Studia Ethnographicae* 5 (2005) 31–50.
- ÚJVÁRY E.* 1997: Zöld ág/vessző. In: Pál J. – Újvári E. (szerk.): *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Budapest, 1997, 23–24.
- UJVÁRY Z.* 1980: Virág a magyar népi kultúrában. In: *Uő: Népszokás és népköltészet*. Debrecen, 1980, 383–424.
- UJVÁRY Z.* 2002: Az emberélet fordulóinak szokásai Lévárton és Deresken. In: *Uő: Gömöri magyar néphagyományok*. Debrecen, 2002, 611–690.
- VAJKAI A.* 1955: Parasztfürdőhelyek. *Az Országos Orvostörténeti Múzeum Közleményei* 1 (1955) 76–106.

- VÁMOSI G.* 2015: Menyasszonyi koszorúk a dunaújvárosi Intercisa Múzeum néprajzi gyűjteményében. *Alba Regia* 43 (2015) 373–375.
- VÁRADY F.* (szerk.) 1896: Baranya multja és jelenje 1. Pécs, 1896, 699.
- VARGA I.* 1976: A II. Rákóczi Ferenc tiszteletére emelt kolozsvári diadalkapuról. *Vigilia* 41 (1976) 691–696.
- VEREBÉLYI K.* 2005: A májusfa identitása. In: *Uő: Minden napok, jeles napok.* Budapest, 2005, 39–45.
- VERES G.* 2008: A népi bútortörténete Északkelet-Magyarországon. (*Studia Agriensia* 28.) Eger, 2008, 190.
- VIDA G.* 2003: Használati és díszedények a 17-18. században Északkelet-Magyarországon. *Néprajzi Értesítő* 85 (2003) 61–92.
- V. S.* 1887: Régi karácsonyok. In: Nagy M. (szerk): *Képes Folyóirat* 2. kötet. Budapest, 1887. 708–713.
- ZOLTAI L.* 1934: Falusy Zsigmond XVIII. századbéli magyar festőről. *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1933 (1934) 52–53.
- ZENTAI T.* 1975: Az ormánsági szépasszony helye a magyar néphitben. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 17–18 (1975) 223–237.
- ZENTAI T.* 2002: *Az ágy és alvás története.* Budapest, 359.
- ZSOLDOS J.* 1972: Zöldasztal. *Magyar Nyelvőr* 96 (1972) 91.